

A NYUGAT-EURÓPAI ÁLLAMFEJLŐDÉS VÁZLATA (1000–1700) II. RÉSZ. A MODERN ÁLLAM KIALAKULÁSA, 1450–1713

M. Mann az 1477–1760 közti időszakot az „organikus nemzeti államok” korszakának,¹ míg Finer háromkötetes monográfiájában ugyancsak ezt a kb. 300 évet (1450–1750/70) a *modern állam* születésének nevezi.² Jelen vázlatunkban, amint arra az első rész bevezetőjében utaltunk, az utrechti béke körüli időszakot tekintjük záró dátumnak: ekkorra született meg ugyanis az ún. *fiskális-katonai állam*, illetve az, amit úgy nevezhetünk, hogy *európai államrendszer*.

Finer szerint az államfejlődés terén az általa behatárolt időszakban két komplexen folyamat ment végbe: az állam területi konszolidációja a kormányzás funkcióinak differenciálódásával járt együtt.³ „E két folyamat szorosan összefonódott a bürokrácia, valamint a fegyveres erők létszámának és professzionalizmusának növekedésével.”⁴ Ezek a jellegzetességek alapvető vonásai voltak a 18. századra megszülető *fiskális-katonai államnak*.

Finer hangsúlyozza, hogy a kora újkorban kialakuló *modern állam* különbözött mind a korábbi, mind a kortárs államoktól, aminek „jelentőségét nem lehet túlhangsúlyozni, mivel ez lett az az egyedi állami formáció, amely ma dominálja a világot”.⁵ Finer értelmezésében három szempontból volt eredeti az államiságnak ez a típusa: 1) „legalizmusában”, 2) „a változásra való képességében”, 3) valamint abban, hogy az államok egy „sok államból álló rendszer” részeként léteztek, azaz „számos egymással versengő szuverén állam” egyidejű létezésének következményeivel kell számolni.⁶ Ezen szempontokat mint fő irányelveket figyelembe véve fogjuk vizsgálni az elkövetkezendőkben az államfejlődés problematikáját.

A jog hangsúlyos szerepe már kezdettől fontos és megkülönböztető eleme volt a nyugat-európai államfejlődésnek: „az uralkodót morálisan és politikailag is kötötte a jog”, és bár a jogállam kifejezés használata anakronisztikus lenne, „a jog eszméje” az alattvalók politikai „lojalitásának és támogatásának” megszerzésében alapvető volt.⁷ „Az állam a jogon alapult, és a jog érvényesítése volt a célja.”⁸ (*Iustitia est regnorum fundamentum* – tartotta a szentencia, mely a bécsi Burgban is olvasható.) Érthető, hogy a politikai gondolkodás mind a középkorban, mind a kora újkorban főként jogi fogalmakat és terminológiát használt.⁹ Ennek különleges jelentősége van egy olyan összehasonlító vizsgálatban, amely túllép a nyugati keresztény kultúrkör határain. Teljességgel oszthatjuk ugyanis R. Crummey véleményét, aki szerint nagy jelentőségű, hogy milyen „módon definiálják és igazolják hatalmukat a kormányzatok”, mert ennek „nagyon fontos kihatásai lehetnek a kormányzati gyakorlatra” is.¹⁰

A rendi állam idején kialakult *legalizmus* a többi kultúrkör politikai képződményeivel összehasonlítva valóban páratlan volt. Finer a következőkben látja a *legalizmus* természetét és jelentőségét: 1) a „jognak különleges szentsége volt”, mind az egyének egymás közti, mind az egyéneknek a közhatalommal való viszonyában; 2) „az egyén nemcsak alattvaló, hanem állampolgár is volt” – de nem az aktív állampolgárság értelmében, azaz nem úgy, hogy részt vett a közügyekben, hanem passzív értelemben, azáltal, hogy „megillette az élethez, a szabadsághoz és mindenekelőtt a tulajdonhoz való jog”; 3) „a bűnösség személyes jellegű volt”, azaz nem sújtotta a családot, csak a vétkest; 4) „különös tisztelet övezte a magántulajdont”; 5) „A jog által való

kötöttség, a magántulajdon iránti tisztelet és a passzív állampolgárság együttesen azt jelentették, hogy az uralom bizonyos értelemben korlátozott volt. A kormányzat ezen korlátozott voltát két másik jogi jellemző erősítette meg: az első az volt, hogy megkülönböztették a közjogot és a magánjogot, a magántulajdonlást és az államhatalmat, és a megkülönböztetés újra felszínre tört az uralkodó magánszemélyi mivolta és az elvont módon felfogott *res publica* közti szétválasztásban.” Ez utóbbi különbségtétel ugyanis „a természetes személy és a jogi személy közti ellentétén alapult, amely szétválasztás sehol másutt nem létezett”.¹¹ Ennélfogva magánszemélyek és korporációk „perelheték az absztrakt korona vagy az állam hivatalnokait, oly módon, mintha egy magánszemélyt pereltek volna” – ez a jog pedig szintén különlegesnek számított. Az itt felsorolt elvek, természetesen, nem érvényesültek maradéktalanul, és „nem vezettek *jogállamhoz – egyelőre*”; ugyanakkor fontos előfeltételek voltak, mert bár egyik-másik jellemző megtalálható volt ezek közül másutt is, de „sehol másutt a világon nem voltak megtalálhatók együttesen”.¹²

Finernek az aktív és passzív állampolgárságra vonatkozó felvetését továbbgondolva lehetőség nyílik arra, hogy a rendi állam és az abszolút monarchia elmélete közti különbséget kiemeljük, mégpedig anélkül, hogy a kettőt élesen szembeállítanánk egymással. Az abszolút királyi hatalom elmélete a 16–17. század fordulójára teljesen kiforrott formát öltött, hogy a 17. században aztán a politikaelmélet kurrens irányzatává váljon, több szempontból stimulálva ezáltal a politikai gondolkodást. A monarchikus szuverenitás hangsúlyozása elvezetett (Hobbes nyomán) magának az állami szuverenitásnak a vizsgálatához, az abszolutista elmélet kritikája pedig a modern hatalommegosztás gondolatát hozta felszínre a század vége felé Locke tanaiban.

Az abszolutizmusban, szemben a rendi állammal, csak passzív állampolgárság létezett mindenki számára. Az egyedüli aktív állampolgár, mondhatni, az uralkodó volt, hiszen rajta kívül semmilyen intézmény nem volt konstitutív eleme a döntéshozatalnak az adózás, törvényhozás stb. terén, még a korábbi bölcsebb rész sem. A rendi államban az uralkodó két hatalmat gyakorolt: egyet a rendi gyűléssel közösen (ezek közül az adóztatás és a törvényhozás volt a legfontosabb), egyet pedig csakis ő maga (ez utóbbi volt a királyi prerogátíva: idetartozott általában a külpolitika irányítása, beleértve a hadüzenet és a békekötés jogát, a dinasztikus politika stb.). Az abszolutizmus elmélete értelmében viszont – és amennyiben megvalósult, úgy a gyakorlatában is, amit kb. 1660–1789 közé tehetünk – a király magához vont minden döntési jogkört, amely a közjog (de nem a magánjog!) szférájához tartozott. Így az alattvalók „bölcsebb részének” is csak a passzív állampolgárságból eredő jogok maradtak, hiszen közjogi szerepük immár megszűnt: az uralkodó a rendi gyűlés nélkül kormányzott. Ez a helyzet azonban nem jelentett jogi értelemben vett korlátlanyságot a király számára! Ellenkezőleg. Nem lehet ugyanis eléggé hangsúlyozni, hogy ha abszolút monarchiáról beszélünk, akkor jogról beszélünk.

Az abszolutizmus mint eszmerendszer ugyanis a monarchia olyan elmélete, mely szerint az uralkodó minden külső (pápa, császár) és belső hatóságtól (például a rendi gyűléstől) független, és jogi felhatalmazása van, hogy mindent megtegyen a közjó érdekében. Azaz saját jogán, saját belátása szerint törvényt hozhat vagy törölhet el, vethet ki adót, nevezhet ki hivatalokra stb., ha intézkedései nem ütköznek az isteni és a természetjog előírásaiba, valamint nem sértik az ország fundamentális törvényeit, melyeket még az uralkodó sem változtathat meg. Ha az uralkodó mégis áthágná ezeket a törvényeket, akkor sem szabad neki aktívan ellenállni, mivel felette csak Isten ítélkezhet.

Mindazonáltal az uralkodó, aki immár a jog központi elemévé vált, nem került kívül a jogi gondolkodás keretein, azaz nem állt mindenféle jog felett.¹³ Következésképp az abszolút hatalom és a joguralom eszméje nem egymást kizáró, hanem egymással szorosan összefüggő elvek voltak: az isteni jog, a természetjog és a fundamentális törvények ugyanis az uralkodó felett álltak, és ezek tiszteletben tartása különböztette meg a törvényes módon uralkodó királyt a zsarnoktól.¹⁴ Az isteni jog és a természetjog pedig éppen azokat a szabadságokat, a személy- és vagyónbiztonságot foglalták magukban, amelyeket Finer összefoglalóan a „passzív állampolgárság” kifejezéssel illetett. Miközben ugyanis közfunkciójából fakadóan az uralkodó volt a közjog egyedüli alkotója, és egyúttal az általa alkotott tételes jog felett állt, amit megfelelő indok esetén bármikor megváltoztathatott, a magánjog területéről alapvetően ki volt rekesztve.¹⁵

Az abszolút uralkodó hatalma tehát elvileg korlátozott volt, bár nem valamely *intézmény* (például a rendi gyűlés), hanem az imént említett *jogok* által. Másként fogalmazva, az uralkodó hatalmát elméletben nem korlátozta *más intézmény* „magának a királyságnak az intézményén kívül”.¹⁶ Sőt pontosabb, ha *jogintézményt* írunk, mivel az abszolút uralkodó nemcsak a hivatalával járó előjogokat, hanem egyben a hivatalból eredő jogi kötelezettségeket is kapott az abszolutizmus teoretikusaitól – vagy éppen az *abszolutista alkotmánytól*, mint Dánia esetében (1665).¹⁷

Az abszolút monarchia elmélete tehát „a korlátozott monarchia ideális válfa-járól” szóló fejtegetésekből nőtt ki.¹⁸ „A kormányzásról szóló vita azonban nem úgy jelentkezett, mint valamiféle éles választás az egymással versengő politikai rendszerek közt, hanem mint a monarchikus uralom különböző szintjeinek viszonylagos erőnyeiről szóló érvelés.”¹⁹ A kortárs politikai gondolkodók által használt *abszolút monarchia, korlátozott monarchia* kifejezések nem annyira egymás ellenpontjai voltak (bár erre is van példa), hanem inkább fokozati különbségeket takartak. Következésképp nekünk sem egy antagonisztikus ellentétpárt kell látni bennük. Jól példázza a mérvadó értelmezést Philip Hunton, aki 1643-ban az „Értekezés a monarchiáról” című művében az abszolút monarchiáról azt írta, hogy az „törvényes kormányzat”, ugyanakkor még az abszolutizmuson belül is elkülönített fokozatokat!²⁰ Továbbá kijelentette, hogy bár nem az abszolút monarchiával kíván foglalkozni, mégis érdemes volt ennél elidőznie, mivel így jól megvilágíthatók azok a kételyek, amelyek „a korlátozottabb természetű kormányzatok” esetében is felmerülnek.²¹

A monarchiáról vallott eszmék tehát képlékenyek voltak,²² mint ahogy ilyen volt maga a politikai berendezkedés is, amint arra a korábbiakban a rendi államnál az uralkodó és a rendek viszonyának alakulása kapcsán utaltunk. Teljesen természetes volt tehát, hogy a politikai gondolkodásban – mind a politikai filozófia, mind a köznap értelemben vett politikai elképzelések terén – a hangsúlyok „változhattak a konkrét események hatására”.²³ Konkrét történelmi kontextustól függően hol a hatalomkoncentrációt, hol a korlátozások erősítését célzó nézetek lettek népszerűbbek a körülmények nyomására, ami aztán kihatással lehetett a politikai berendezkedés gyakorlatára is.²⁴ (Ez természetesben manapság sincs másként!) A korabeli organikus államszemléletnél maradván, hol a fő, hol a tagok irányába tolódtak el a hangsúlyok.

Ennélfogva az igazi választóvonal nem annyira a jogi és intézményes korlátok alá eső rendi monarchia, illetve a csakis jogi értelemben korlátozott abszolút monarchia közt húzódott, hiszen mindegyik esetben törvényes királyi hatalomról lehetett beszélni – a monarchia kétféle felfogása egyazon tradíció része volt.²⁵ A lényegi, minőségbeli különbség nem annyira a korlátozás fokában, hanem bizonyos alapvető jogi

normák tiszteletben tartásában rejlett – azaz a törvénnyel összhangban uralkodó király állt az egyik oldalon, míg a másikon a zsarnokság vagy a despotizmus. Ott ugyanis valóban mindenféle korlát hiányzott, jogi-intézményes és jogi egyaránt: nem létezett az a fajta a legalizmus, amelyet Finer részletesen kifejtett.

E bevezetés után vizsgáljuk meg, milyen nagyobb időrendi egységeket lehet elkülöníteni az 1450–1713 közötti időszakban az államfejlődés gyakorlatában (megint csak anélkül, hogy a kronológiai kereteket mereven értelmeznénk). Amint ugyanis jeleztük, az „abszolútizmus kora” csak a végső fázisa ennek az időintervallumnak.

A dinasztikus állam (1450/70–1660)

A 15. század második felében, főként az 1470-es évektől az uralkodók hatalmának növekedése figyelhető meg a legfontosabb nyugat-európai királyságokban: Angliában és Franciaországban, továbbá a dinasztikus úton egyesített Spanyolországban, de még Skóciában is. Az erősödés okai a kezdődő gazdasági fellendülés mellett alapvetően szinte mindenütt dinasztikus okokra vezethetők vissza.

Franciaországban XI. Lajos (1461–1483) uralkodása idején az uralkodócsalád oldalági rokonainak kihalása folytán sok olyan tartomány került vissza közvetlenül a király alá, amely tartományok a megelőző évszázad(ok)ban éppen dinasztikus okok miatt, az apanázsrendszer következtében kerültek ki a királyi hatalom közvetlen ellenőrzése alól.

A királyi hatalom helyreállítása Angliában már IV. (York) Edward alatt (1461–1483), az 1471-es tewkesbury-i ütközetet követően megindult, tehát jóval azelőtt, hogy véget ért volna a Lancaster és York uralkodók közt zajló „rózsák háborúja” (1455–1485), és hatalomra kerültek volna a Tudorok. A közhiedelemmel ellentétben az 1485-ös bosworth-i csata – melyben VII. Henrik, aki a Lancaster-ház igencsak távoli leszármazottjaként meglehetősen ingatag jogokkal rendelkező trónkövetelőként, legyőzte III. Richárdot – rövid távon inkább megakasztotta a királyi hatalom konszolidálását. 1485-ben nagy volt a zűrzavar, és csak visszatekintve bizonyult Henrik győzelme fordulópontnak: részben azért, mert III. Richárd már eltávolította a trón legközelebbi örököseit (azaz két unokaöccsét), részben pedig Henrik sikeres politikájának köszönhetően, melynek része volt a York-család örökösnejével, Erzsébettel kötött házassága is.

Spanyolország esete némiképp más volt. Itt nem az apanázsok megszűnése, nem is az angolhoz hasonló trónviszály, hanem a két korona egyesítése hozta meg az uralkodói hatalom növekedését – bár igaz, Aragóniai Ferdinándnak és Kasztíliai Izabellának kalandregénybe illő házasságkötésük (1469) után fegyverrel kellett biztosítani jogaikat. Kemény harcok árán jött létre a későbbi Spanyolország azzal, hogy 1481 után a házaspárt mindkét korona országai felett közös uralkodóknak ismerték el.

Ugyanakkor mind Angliában, mind Franciaországban fontos eszköznek bizonyult a királyi hatalom helyreállításában, illetve erejének növelésében a király hűbérúri funkciójából eredő jogok érvényesítése (például gyámság, házassági engedély) a koronavallusokkal szemben: ez újfent azt mutatja, hogy nemcsak az alattvalói elv hangsúlyozása volt fontos a királyok számára. A főnemesség számára ugyanis a király inkább hűbérúr volt, míg a társadalom többi része számára a szuverén közhatalom képviselője. (Bodin mint a harmadik rend képviselője inkább ez utóbbit látta benne.)²⁶ Sem a kormányzottak, sem az uralkodók számára nem jelentett azonban problémát, hogy az uralkodó háromféle szerepben volt jelen a politikában: mint legfőbb hűbérúr,

mint az alattvalók felett a közhatalmat gyakorló legfőbb személy (szuverén), illetve úgy is, mint dinasztíájának képviselője. Ez utóbbi vonatkozást vesszük most részletesen vizsgálat alá.

A 15. század végi nyugat-európai államokat szokás *nemzeti monarchiáknak, centralizált nemzeti államoknak* nevezni – ezek a kifejezések azonban a nemzeti és a centralizált jelző vonatkozásában egyaránt félrevezetők. Igaz ugyan, hogy létezett egy erős nemzeti érzés mind Angliában, mind Franciaországban, s ennek összetartó ereje meg is mutatkozott a százéves háború utolsó szakaszában a Jeanne d’Arc által inspirált angolellenes mozgósításban. Sőt, a közös identitás valamilyen fokú megléte fontos tényező volt nemcsak az egyes országok, hanem az egyes perszonáluniók kohéziója és fennmaradása szempontjából is.²⁷ Ennek hiánya alapvető szerepet játszott a burgund hercegek által összeszededetett, a német és a francia királyság területeiből táplálkozó, majd 1435-től a francia királytól függetlenített heterogén területkomplexum szétdarabolásában Merész Károly halála (1477) után.

Sokatmondó, hogy e nyelvileg is vegyes területkomplexumnak nem volt közös neve, mint ahogy a hercegek alattvalóinak sem.²⁸ ezért darabolhatták fel aztán könnyen a burgund örökséget a Valois-k és a Hasburgok 1482-ben az arras-i egyezményben. Amikor a hercegek északon, azaz a németalföldi területeken tartózkodtak, akkor e tartományokat egyszerűen úgy nevezték, hogy „a mi itteni földjeink”, míg a Burgund Grófságot, illetve a Burgund Hercegséget – mely utóbbi a kiindulópontként szolgáló apanázs volt a 14. század második felében – úgy emlegették, mint „ottani földjeiket”.²⁹ Amikor pedig ez utóbbi tartományokban, tehát délen időztek, akkor egyszerűen felcserélődött a megnevezés.³⁰

Ennek a területkomplexumnak nem volt magterülete, s egy igen rövid idő kivételével a két összefüggő territoriális tömböt („Németalföldet” és a Burgund Hercegség és a Burgund Grófság területeit) más hatalmak alá tartozó részek választották el egymástól.³¹ A magterület hiánya miatt a hercegek által uralt területkomplexumnak nem volt fővárosa, de még az udvartartásuknak sem volt állandó székhelye; nem volt a territóriumoknak közös bíróságuk sem.³² A burgund hercegek „állama” szélsőséges módon képviselte azokat a jegyeket, amelyek számos kortárs nyugat-európai monarchia jellegzetességei voltak, illetve lettek.

A 15. század végi nyugat-európai államok nagy része azonban középkori örökségként rendelkezett valamiféle magterülettel, amely a monarchikus hatalom bázisát képezte.³³ Ezekben megvolt a nyelv, szokások stb. olyan egysége, amely az ott székelő uralkodó iránti lojalitás kialakulásának a feltétele volt.³⁴ A nyelvi identitás már a késő középkorban egyre inkább fontos szerepet játszott a nemzeti identitás kialakulásában, ugyanis a népnyelvek az irodalomban és az államigazgatásban egyaránt kezdtek teret nyerni.³⁵ Egyfajta „politizálódott nyelvi tudat” fejeződik ki abban, hogy a *lingua* és népnyelvi megfelelői egyaránt jelentették magát az adott nyelvet, de a népet is – vagyis az „etnikai és nyelvi identitás kezdett egyé olvadni”,³⁶ bár az egyes nyelveken belül nagy eltérések mutatkoztak. Amikor például I. Ferenc 1539-ben rendeletileg a francia nyelvet tette hivatalossá az államigazgatásban és a bírászkodásban, erre egy kortárs úgy reagált, hogy „a regionális nyelveket nem lehet megszüntetni, mivel »egy gascogne-i nem ismeri a franciát«”.³⁷

A 15. század végi államok, Mann véleményével ellentétben, nem voltak nemzeti államok, és még kevésbé nemzetállamok³⁸ – ez igaz mind a nyugat-, mind a közép-európai monarchiákra. Ellenkezőleg, *dinasztikus államok* voltak:³⁹ azaz „dinasztikus konglomerációk”, amelyek egyenes és oldalági öröklés, házasság, háborúk révén

jöttek létre, és a gazdasági, intézményi, jogi, etnikai, nyelvi, a reformáció után pedig már felekezeti szempontból különböző területek halmazát egy-egy uralkodó (család) kötötte össze.⁴⁰ „Intézményi értelemben a területek csak az uralkodó személyében voltak egyesítve.”⁴¹ Még a köztársasági rendszerekben (Velence, Egyesült Tartományok) is érezhető volt a dinasztiaiak fontossága – ezek „olyan speciális szabályozásokat vezettek be, hogy elkerülhessék egy-egy uralkodócsalád kialakulását”.⁴²

A dinasztiaiak az általuk uralt területeket, mintegy családi birtokként, kvázi tulajdonukként kezelték – ezt nevezte H. Rowen „tulajdonosi dinaszticizmusnak”.⁴³ A tulajdonosi szemlélet különösen erős volt XIV. Lajosnál, „mind a gyakorlatban, mind pedig az elméletben”.⁴⁴ Nem érdemes e helyütt boncolgatnunk azt a kérdést, vajon valóban tőle származik-e a híres mondás, *az állam én vagyok*, és azt sem, mit értett ezen, ha egyáltalán mondta.⁴⁵ Akárhogy is áll a dolog, a kor viszonylatában egy ilyen kijelentés nem számított különlegesnek, amit világosan bizonyít a Napkirály rövid, körülbelül 150 szavas írása, *A király mestersége* (1679). E kurta fejtegetésben a király azt mérlegelte, elbocsássa-e Arnauld de Pomponne-t a nimwegeni béke megkötése (1679) után.⁴⁶ Rowen szerint e műben jól kidomborodik, miként vélekedett a király saját „énje” és az „állam” egymáshoz való viszonyáról.⁴⁷ Lajos tíz alkalommal használ egyes szám első személyt, „és csak a végén említi meg az államnak okozandó lehetséges kárt”.⁴⁸ Bár Lajos azt írja, hogy „az állam érdekének kell elsőbbséget élveznie”, mégis mesterségének lényegét a *gloire*-ban látja, és konklúziójából egyértelműen kiderül, hogy ő és az állam gyakorlatilag azonosak: „Amikor az államra gondolunk, magunknak dolgozunk. Az egyik jóléte hoz dicsőséget a másik számára.”⁴⁹ Ez pedig összefoglaló jelleggel adja vissza a tulajdonosi szemlélet lényegét.

A tulajdonosi szemlélet szembetűnően felszínre tört a dinasztiaiak közti örökösödési szerződésekben (például a Habsburg–Jagelló szerződés, 1515), az egyes területeknek a dinasztia tagjai közti felosztásában (a Habsburgok spanyol és ausztriai ágának elválása, 1556), a trónöröklés magánjogi ügyletként való kezelésében, a területek hozományba való adásában, a dinasztikus okokból indított háborúkban stb. A tulajdonosi szemlélet, természetesen, ellenkezett azzal az eszmével, hogy a királyság olyan hivatal, amely ebből az eszméből nőtt ki. Mindazonáltal a „tulajdonosi dinaszticizmust”, azaz a patrimoniális államfelfogást úgy kell elfogadni, mint a monarchiák történetének egyik fontos elemét.⁵¹ Nem szabad valamiféle „aberrációt” látni benne, hanem úgy kell tekinteni, „mint a kor bevett gyakorlatát”.⁵² Izabellát például 1474-es trónra lépésekor hivatalosan Kasztília „tulajdonosi királynőjének” (*reina propietaria*) nyilvánították.⁵³ Miután pedig Izabella és Ferdinánd mindkét korona országainak közös uralkodója lett, Izabella jóvoltából férje uralkodói jogokat gyakorolhatott Kasztíliában, de csak felesége haláláig!⁵⁴ Ugyanakkor Izabella 1504-es végrendeletében Ferdinándot megfosztotta a „Kasztília királya” címtől, s Kasztíliát lányukra, Örült Johannára hagyta.⁵⁵ Egy Izabella és Ferdinánd korában élő spanyol jogtudós, Palacios Rubios azonban így határozta meg „azokat a határokat, amelyekben nem mehetett túl a királyi hatalom”, és amelyeket a két uralkodó is, úgy tűnik, teljességgel elfogadott: „a királyra csak a királyság igazgatása tartozik, nem pedig a javak fölötti uralom, mert az állam tulajdona és jogai közösek, és nem képezhetik senki magánvagyonát”.⁵⁶

Miközben tehát a tulajdonosi szemlélet igen erős volt a kora újkori monarchiákban, éppen ebben az időszakban „kezdett egyre élesebbé és erősebbé válni az absztrakt, személytelen (vagy személy feletti) állam fogalma, amely elkülönült az uralkodó személyétől és akaratától”.⁵⁷ A két elvet azonban együtt kell kezelni, el kell fogadni

egymás mellett való létezésüket, nem pedig vagy-vagy módon szembeállítani egymással azokat.⁵⁸ Az *én eltávozom, de az állam örökre itt marad*, amit XIV. Lajos a halálos ágyán mondott, ugyanúgy hozzátartozott a korhoz, mint a neki tulajdonított híres mondás. Az pedig, amit Rowen mintegy konklúzióként írt XIV. Lajos állammelfogásáról, igaz volt a korabeli Európa egészére: „Bár elfogadta az absztrakt állam fogalmát, aligha tette ezt annak tiszta formájában; túlságosan is elkötelezte magát amellett, hogy az állam eszméje megegyezik családjá, illetve saját érdekeivel.”⁵⁹ A *dinasztikus állam* elnevezés azért is találó, mert jól kifejezi ezt a kettősséget, továbbá az is indokoltá teszi a terminust, hogy az uralkodók az általuk uralt heterogén területegyütteseket a 17. század első felében már kezdték úgy nevezni, mint az *ő államukat*.

A tartományok, országok mint a dinasztikus állam alkotórészei féltékenyen őrködtek a köztük levő különbségek megőrzésén, amelyek a többi alkotórésztől való elkülönülés zálogát jelentették számukra.⁶⁰ Az uralkodóknál a titulusok halmaza fejezte ki ezt a sokszínűséget,⁶¹ s a titulusok sok esetben nem is voltak összhangban a területek tényleges birtoklásával – mindazonáltal ilyen címek szerepeltetése az uralkodók jogigényét jelezte. Ha vizuálisan akarjuk kifejezni a dinasztikus állam jellegzetességeit, akkor leginkább egy sokszínű, különböző nagyságú darabokból álló és be nem fejezett kirakós játékhoz hasonlíthatjuk, amelynek azonban nem volt előre kiszabott és véglegesen lezárt kerete. Egy adott titulus ugyanakkor az adott területen (tartományban, országban) más és más jogokkal ruházta fel az uralkodót.

Különösen jó példa erre Spanyolország, melynek egyesítése csak dinasztikus szinten történt meg, de a két nagy alkotórész, a Kasztíliai Korona, illetve az Aragóniai Korona – amely maga is három különálló egységből (Aragónia, Katalónia, Navarra) állt – megőrizte különállását, sajátos politikai és jogi rendszerét.⁶² Nem vetődött fel, hogy ezeket egységes rendszerbe integrálják,⁶³ s nem jött létre országos, „spanyol” rendi gyűlés sem! Sőt azáltal, hogy Ferdinánd megerősítette a rendi alkotmányt az Aragóniai Korona területein, a Kasztíliától való különbözőség még markánsabbá vált.⁶⁴ Kasztíliában a királyi hatalom „erősebb volt, mint bárhol másutt Spanyolországban”, az aragóniai Cortes erejéhez viszont nem volt mérhető Kasztíliáé.⁶⁵ Szélesebb perspektívából szemlélve, 1500 táján „az aragóniai Cortes volt az egyedüli a latin Európában, amely törvényhozói funkcióval és adómegajánlási joggal rendelkezett”.⁶⁶ Az újonnan egyesített Spanyolország tehát nem „unitarista, hanem pluralista állam lett”, melynek minden egyes alkotórészét saját törvényei szerint kormányozták.⁶⁷ Az intézményi, jogi, nyelvi különbségek ellenére Spanyolország mint egész „képes volt ugyan lojalitást ébreszteni bizonyos esetekben, ez azonban távoli maradt Aragónia és Kasztília közvetlen realitásával szemben”.⁶⁸ A közösségi identitás nem volt „sem statikus, sem uniformizált”.⁶⁹ (Ismeretes, hogy ez a helyzet, a regionalizmus és az etnikai elkülönülés Spanyolországban máig megmaradt.)

A nemzeti és a centralizált jelző használata e dinasztikus képződményekre félrevezető: nem is szabad a későbbi, egységes nemzetállam perspektívájából tekinteni a korabeli államokra,⁷⁰ ha meg akarjuk érteni lényegüket és működésüket. A szélesebb identitás, a „nemzeti hovatartozás” tudata nem jelentette a helyi identitás és a tartományi különállás kikapcsolását, háttérbe szorulását: a kettő egymás mellett létezett.⁷¹ Sőt, a helyi identitás általában fontosabb volt. Másrészt, „egy dinasztia sem fogott hozzá ahhoz, hogy nemzetállamot építsen ki, mindégyik korlátlan expanziót célzott meg”, s minél eredményesebb volt ez az expanzió, annál inkább egy „sokszínű birodalom volt az eredmény a nemzet helyett”.⁷² A dinasztikus ambíciók különösen erősen érvényesültek ebben az időszakban, de még később is.⁷³

A „dinasztikus tranzakcióknak”, mint említettük, számos területük volt. Legszembetűnőbb megnyilvánulásait a korszakban mégis a külpolitikában érhetjük tetten: az egyes területekre támasztott dinasztikus jogigények, az ezekért folytatott háborúk, majd az országok, tartományok hovatartozásának változása a háborúkat követő békék, vagy akár egy házasságba vitt hozomány, netán örökösödési szerződés eredményeként mind a felfogás részei, illetve következményei voltak. XIV. Lajos ún. devolúciós (háramlási jog) háborúját (1667–1668) azzal indokolta meg, hogy Spanyolország nem adta meg számára „azokat az államokat [azaz tartományokat], amelyek az övéi”, mégpedig a házassága folytán öt megillető háramlási jog révén.⁷⁴

A dinasztikus célok leginkább a 16–17. századi háborúkat jellemezték, bár az ún. örökösödési háborúk nagy korszaka a 18. század volt. Mindazonáltal ezek, „bár elnevezésükben *örökösödési* háborúk voltak, valójában gyakorta racionális alapon történő területi *felosztásoknak* tekinthetők”.⁷⁵ II. Frigyes Szilézia elfoglalását csak a nyilvánosság előtt igazolta a területre támasztott jogigényével, szűk körben viszont gúnyt űzött ebből, ami azt mutatja, hogy „a dinasztikus komponens gyakran nem volt erős”.⁷⁶ Ugyanakkor az is sokatmondó, hogy Frigyes csak a háború megindítása után adott arra utasítást, hogy ássák elő számára és tegyék közzé a háborút szentesítő jogalapot.⁷⁷

A dinasztikus államok korszakának vége felé azonban már olyan konfliktusokkal is találkozunk, amelyek mozgatórugója nem dinasztikus, hanem gazdasági okokban keresendő: ilyen volt az első angol–holland tengeri háború (1652–1654),⁷⁸ amelyet aztán még kettő követett a 17. században (1665–1667, 1672–1674). Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy az efféle „dinasztikus magas politika” idővel alapvető elemévé válhatott „a kora újkori Európa államépítő elképzeléseinek”.⁷⁹ A dinasztikus célok összeegyeztetése a racionalitással már akár egy lassú változás jeleként értékelhető. Különösen Franciaország járt az élen e tekintetben. XIV. Lajos már nem Franciaországtól távoli területeket akart megszerezni, mint annak idején a francia királyok az itáliai háborúkban (1494–1559), amelyek oka a Nápolyi Királyságra, majd a Milánói Hercegségre támasztott dinasztikus jogigény volt, hanem Franciaország közvetlen szomszédságában levő territóriumokra tartott igényt. Az ún. reuniós kamarák felállítására (1679), melyek célja a szomszédos keleti és északi területekre támasztott francia jogigények előlása volt, valamint a reuniós háborúk (1679–1684) ennek az iskolapéldáját jelentik. Joggal szögezte le tehát Greengrass: „A francia korona azon stratégiája, amely kiaknázza a szomszédos területekre vonatkozó dinasztikus igények és jogcímek kombinációját, alapvető volt a francia állam expanziója szempontjából.”⁸⁰

Ebbe a dinasztikus rendszerbe, amint ismeretes, Nagy Péterig nem tartozott bele Oroszország, az Oszmán Birodalom pedig még később sem. Mindkét esetben a vallási-kulturális különállás magyarázza, hogy nem jöttek létre dinasztikus kapcsolatok a nyugati kultúrkör uralkodócsaládjai és e két birodalom dinasztiai közt. Az oroszokkal azonban könnyebb volt ezt a problémát áthidalni, mivel ők mégiscsak keresztények voltak.

A dinasztikus jogok érvényesítése során nem volt szempont a természetes földrajzi határok, illetve a nemzeti elv figyelembevétele. Ebből következően a „dinasztikus konglomerátum” egyes alkotórészei nem is voltak szükségszerűen határosak egymással. A nemzet és az állam egymáshoz való közelítését azonban Nyugat-Európában segítette, hogy a monarchiák területi terjeszkedésének itt egyértelmű földrajzi korlátai voltak, mégpedig alapvetően a tenger miatt – bár a tengerek és óceánok sem jelentették magának a terjeszkedésnek a végét. Különösen Angliára, Skóciára,

Spanyolországra érvényes a tenger mint természetes határ szerepe, de részben Franciaországra is. Mindazonáltal még a leginkább egységes angol monarchia esetében is helyesebb *Tudor vagy Stuart államról* beszélni, mint angol államról: ugyanis ennek az államnak az identitása is „inkább dinasztikus, mint etnikai volt”.⁸¹ Hasonlóképpen az „érdekei is dinasztikusak és vallásiak” voltak, semmint nemzetiek, mivel Anglián kívüli területek is tartoztak hozzá.⁸² Így például Írország, melynek 1541-ben VIII. Henrik már nem lordja, hanem királya lett, 1558-ig Calais városa a kontinensen, a 17. század elejétől, 1603-tól, a koronák egyesítése után pedig Skócia, és persze az ekkoriban meginduló angol gyarmatosítás révén megszerzett területek.

Königsberger a korabeli monarchiák jellemzésére a *kompozit állam* (*composite state*) terminust javasolta,⁸³ amit aztán Elliott is átvett a kora újkori államról írt kiváló tanulmányában.⁸⁴ Ha etimológiai alapra helyeztet fordítást adunk, akkor az leginkább az „összetett, összerakott” állam lehet. A kifejezés azonban számunkra nem pusztán azt jelenti, hogy az ilyen államok „több mint egy országot foglaltak magukban egy uralkodó szuverenitása alatt”,⁸⁵ hanem – a latin *componere* (összerakni) igéből kiindulva – azt is, hogy a dinasztikai olyan módon illesztették össze a különböző territóriumokat, országokat, melynek folytán az alkotórészek a csatlakozás után is világosan felismerhető, egymástól különböző egységek maradtak. A legpontosabb megnevezése tehát e politikai képződményeknek a *kompozit-dinasztikus állam* lehetne.

Természetesen voltak olyan dinasztikus államok, amelyek esetében az „összetett jelleg erősebb volt, mint más államokban”.⁸⁶ Königsberger két csoportot különböztet meg: az egyikbe azok a monarchiák tartoztak, ahol ez szembetűnő volt, mivel egyes részeitet más dinasztikához tartozó területek, országok, vagy éppen a tenger választotta el egymástól – következésképp az alkotórészek nem voltak egymással határosak.⁸⁷ A Habsburgok spanyol ágának területei, valamint a 17. században három egymástól távoli fő alkotórészből álló Brandenburg–Poroszország talán a legtipikusabb példái ennek.⁸⁸

A másik csoportba az ún. *összefüggő/egymással határos* területeket magában foglaló dinasztikus államok sorolhatók, mint Franciaország vagy Savoya.⁸⁹ A területek egymással való érintkezése azonban önmagában még nem jelentette azt, hogy azok kompakt egységet alkottak volna. Bár Franciaország mint „összefüggő kompozit állam” első ránézésre egy kompakt monarchia benyomását kelti, hiszen ráadásul egy országot foglalt csak magában, a látszat mégis csalóka. A 16–17. századi területszerzések Franciaország számára is minden egyes esetben azt jelentették, hogy „az állam, amely alapjában véve kompozit karakterű volt, mindössze egy újabb komponenset adott hozzá a már létezőkhöz”, tovább növelve a sokszínűséget.⁹⁰ Alapvetően az előbbieken leírt elvet követték: amikor egy-egy tartomány, ország gazdát cserélt, megtartotta az ottani hagyományok intézményeket és jogokat.⁹¹ Érthető tehát, hogy a *centralizáció* kifejezés nem alkalmas a dinasztikus államok jellegzetességeinek leírására. Jellemző, hogy a terminus Franciaországban csak 1794-ben jelent meg,⁹² amikor a forradalom nyomán a tartományok soha nem tapasztalt központi ellenőrzés alá kerültek.

A 19. századi nemzetállamnak valóban meghatározó vonása volt a centralizáció és a vele együtt járó homogenizáció, az ún. „uniformizált államhatalom”, ahol a központi kormányzat az állam minden területét egyforma mélységben uralja,⁹³ s éppen Franciaország lehet ennek a klasszikus példája. E tendenciák viszont inkább csak időlegesen és nem következetesen, illetve viszonylag kis hatásfokkal érvényesültek a dinasztikus államok korában. A korporációk és az intézményi szinten is megnyilvánu-

ló regionalizmus ugyanis végig megmaradtak az ancien régime idején, és nemcsak Franciaországban, hanem Európa-szerte.⁹⁴

A helyzetet tovább bonyolította az idegen joghatóságok beékelődése a dinasztikus államok területébe. Itt nemcsak a katolikus egyház testületeire, birtokaira kell gondolnunk azokon a területeken, ahol a katolicizmus megtartotta pozícióit, hanem olyan szuverén territóriumokra is, mint például a francia monarchia területén létező Orániai Hercegség.⁹⁵ Ennek eredete még a hűbéri időkre vezethető vissza, az ún. szabad hűbér fogalmára, melynek birtokosa csak jelentéktelen, névleges kötelezettségekkel tartozott urának, például meg kellett vendégelnie, ha az éppen arrafelé járt. A szabad hűbér évszázadok múlva mint „zárvány” ékelődött be a francia monarchia területébe, amely felett a francia király elvben szuverén hatalommal bírt – a szabad hűbér kései birtokosa a 16. században viszont már maga is *szuverénnek* tartotta magát. További problémát jelentett, hogy az arisztokrácia birtokai nem ismertek államhatárokat.

Az itt leírt viszonyokat jól példázza a holland himnusz, melyet Bibó István részletesen elemzett, hogy bemutassa a szabadságjogok azon szövevényes gyakorlatát, mely a korabeli nyugati keresztény kultúrkör országait, territóriumait jellemezte. A himnusz így hangzik: „Nevem Nassai Vilmos, német vérből vagyok, szeretve szép hazámhoz holtig hű maradok. Herceggént Orániát szabadon bírom én, Hispánia királyát mindenkor tisztelém. Élni Isten nevével tökélttem el magam, ezért üzettem én el hazámból koldusan, vezessen hát az Isten mint áldott eszközt, hogy visszatérjek itten kormányozhatni még.”⁹⁶

Nassai (Orániai) Vilmos köztudottan a németalföldi szabadságharc egyik vezetője volt, mégpedig azért, mert ott jelentős birtokokkal rendelkezett. E terület akkoriban a spanyol király hatalma alá tartozott, míg két részre nem szakadt (1579) a felkelés következtében: Spanyol Németalföldre (déli tartományok) és az Egyesült Tartományokra (északi tartományok), amit később Hollandiának neveztek. Németalföldi birtokai miatt Vilmos a spanyol király alattvalója volt, Nassau okán viszont a Német-római Birodalom szinte teljes önállósággal rendelkező fejedelme, akinek csak elvi feljebbvalója volt az akkori császár (I. Miksa); Oránia birtoklása révén („még gyermekkorában örökölte Orániát egy csatában eltűnt unokatestvérétől”) azonban már szuverén uralkodó, aki ilyen minőségében nemhogy nem volt alattvalója a francia királynak, de még a császárnak sem, hanem egyenrangú volt velük.⁹⁷ Ez utóbbi körülménynek óriási jelentősége volt: „A királyra redukált, az uralkodóra redukált szabadságeszmeének már nem sok jelentősége van egy népfelkelés számára, annak azonban gyakorlati jelentősége volt, hogy Orániai Vilmos a holland felkelés hajóhadát – az ún. koldusokat, akik a mai fogalmak szerint olyan tevékenységet fejtettek ki a spanyol hajóhaddal szemben, ami a spanyol hajóhad oldaláról nézve kalózkodás volt – mint szuverén orániai herceg látta el igazoló iratokkal. Vagyis ez a hajóhad az ő orániai hercegségének a jóvoltából lépett fel mint a spanyol hajóhaddal egyenrangú idegen hajóhad, és vindikálta az ezzel kapcsolatos jogokat.”⁹⁸ Azaz Vilmos az Orániai Hercegségből és Nassauból származó személyes szabadságát „át tudta vinni egy adott situációban egy más országban az összes rendek szabadságmozgalmára”: azt hangoztatta, hogy „ő tökéletesen törvényes alapon áll”, s a rendek szabadságjogát akarja érvényesíteni II. Fülöppel szemben.⁹⁹

Az idegen joghatóságok kérdésén túl gondot jelentett a dinasztikus állam határainak bizonytalansága is, különösen a hegyes vidékeken, valamint az, hogy például a politikai határok gyakran nem estek egybe az egyházmegyék hatáiraival.¹⁰⁰ Bár a 18. században az államok közti határok precízebbé váltak, „nagyobb probléma volt az államon *belüli* határokkal” az uniformizált államhatalom már említett hiánya miatt.¹⁰¹

A privilégiumok, a hagyomány megtartásával járó területegyesítést egy spanyol jogász, Pereira, a 17. század közepén az *aeque principaliter* (alapvetően az egyenlőség alapján) történő egyesítésnek nevezte.¹⁰² Ez volt tehát a norma: a sajátos intézmények, jogok megnyirbálására, vagy eltörlésére általában csak lázadás után, annak megtorlásaként került sor, és ez utóbbi eljárás is sokszor időleges volt.

Két terület lehetséges egyesítésének másik változata Pereira szerint az ún. *járusulékos egyesítés* volt, ami azt jelentette, hogy az újonnan megszerzett területet „jogilag a másik egység szerves részének tekintették”, azaz beolvasztották.¹⁰³ Ez azzal járt, hogy a bekebelezett terület/ország elvesztette hagyományos jogait, intézményeit, s ezeket a másik ország jogával és intézményeivel váltották fel.¹⁰⁴ Ilyenre azonban csak kevés példa volt a korabeli Európában, s leginkább Wales beolvasztása Angliába (1536, 1543) testesítette meg ezt az elvet.¹⁰⁵ Sokkal korlátozottabb mértékben ugyan, de lényegében ezen az elgondoláson alapult az a lépés is, amikor 1536-ban Norvégiát – a hagyományos perszonáluniós kapcsolat helyett – közigazgatásilag Dánia részévé tették.¹⁰⁶ Norvégia elvesztette külön országtanácsát, de annak ellenére, hogy „egyre inkább úgy kormányozták, mint a dán állam részét”, továbbra is megmaradtak bizonyos különbségek az igazgatásban, sőt még saját joga is fennmaradt.¹⁰⁷ (Ugyanakkor továbbra is Norvégia részét képezte hivatalosan az ugyancsak saját törvényekkel bíró Izland, amit közvetlenül Kopenhágából kormányoztak.)¹⁰⁸

Európában főként a kolonizált peremvidékek – mint Wales vagy Írország – esetében alkalmazták a *járusulékos egyesítés* módszerét. Tulajdonképpen Írország volt Anglia első gyarmata! (Skócia és Anglia egyesülése már a másik modellt követte: akár a koronák egyesítését, akár az 1707-es reáluniót tekintjük, amikor a skót parlament megszűnt, és a parlamentek egyesítésére került sor.)

A gyarmati terjeszkedés során elfoglalt tengerentúli területek bekebelezése viszont a járusulékos elv szerint történt: például a spanyolok által meghódított területeket Kasztília részévé nyilvánították.¹⁰⁹ Annak nyilvánvalóan nem volt jogi akadálya, hogy az Aragóniai Korona országainak lakói is kivándorolhassanak a gyarmatokra, de a 16. századi mondás szerint „az Újvilág Kasztília és León kolóniája” volt.¹¹⁰

Miként lehettek a *kompozit-dinasztikus államok* tartósak? A közös határok segítettek ugyan, de mégsem tudták megtartani Portugáliát Spanyolország oldalán: 1640-ben, 60 évi perszonálunió után Portugália függetlenítette magát.¹¹¹ Strayer szerint viszont inkább az a különös, hogy Spanyolország a 17. században egyben maradt, s nem az, hogy Portugália kivált.¹¹²

A sikeres egyben tartáshoz bizonyos fokú integrációra volt szükség, melynek különböző eszközei, megoldási módozatai léteztek: új központi szervek (tanácsok) létrehozása inkább koordinációs, mint centralizációs céllal, az újonnan bekebelezett területek kezelésének megfelelő módja.¹¹³ Paradox módon a tartósság elsősorban a centralizáció hiányából, a területek közti laza kapcsolatból eredt. Az egyenlőség alapján történő beillesztés, azaz a helyi sajátosságok megtartása tett elfogadhatóvá akár egy idegen és távoli uralkodót is egy olyan korban, amikor a korporatív intézmények, privilégiumok tisztelete volt a társadalmi-politikai struktúra lényege.¹¹⁴ Úgy fogták fel ugyanis, hogy „a monarchia azért létezik, hogy a privilégiumok öre legyen”: privilégium és monarchia elválaszthatatlanok voltak egymástól.¹¹⁵ Az egyenlőségen alapuló egyesítés tehát számos előnnyel járt: a helyi jogok, intézmények (például a rendi gyűlések, helyi bíróságok) meghagyása, ami gyakran frásos szerződéseknél is testet öltött, csillapította a „dinasztikus tranzakciónak” a helyi népeiségre és főként a helyi elitek-re gyakorolt hatását.¹¹⁶ Könnyebben elfogadták ugyanis azt, hogy az adott terület va-

lamilyen dinasztikus okból kifolyólag gazdát cserélt.¹¹⁷ Az elitek megnyerése pedig azzal történhetett meg, hogy tagjai megtartották öröklött pozícióikat a tartomány, az ország kormányzásában.¹¹⁸

A helyi elitek megnyerése kulcskérdés volt, s ennek további módozatai is léteztek. Ilyen lehetett bizonyos címek, illetve birtokok adományozása. Ezzel összefüggésben pedig az uralkodói klientúra kiépítése, amely idővel aztán akár az új dinasztia iránti lojalitás kifejlődéséhez is vezethetett: az egyes területek főnemessége részéről a dinasztia iránti hűség túlléphetett a tartományi partikularizmus keretein.¹¹⁹ A *kompozit-dinasztikus államok* mindenütt az uralkodó és a főnemesség közti kölcsönös viszonyra épültek, „ami még a leginkább mesterséges egységeknek is bizonyos stabilitást adott”,¹²⁰ kielégítve mindkét fél jól felfogott érdekeit.

Az uralkodónak tehát tartományról tartományra, országról országra változtak a jogai, s nem egy, hanem több rendi gyűléssel, valamint egyéb, a hatalmát korlátozó intézménnyel kellett szembenéznie.¹²¹ Pereira a spanyol királyra vonatkoztatva úgy jellemezte lakonikusan ezt a helyzetet és a korabeli elvárást, hogy az uralkodónak Spanyolország különböző területeit (királyságait) „úgy kell kormányoznia, mintha a király, aki azokat összetartja, nem az egész, hanem csak az egyes részek királya volna”.¹²²

„A dinaszticizmus volt a legtöbb európai állam kormányzatának alapvető és tartós elve”, ugyanakkor a politikai stabilitás szempontjából veszélyt is jelentett.¹²³ A dinasztikus államok belső rendjét a 16–17. században az egymással ütköző dinasztikus érdekek, jogok mellett, sőt ezeken túl a felekezeti megosztottság és az ennek nyomán fellépő vallási konfliktusok fenyegették. A reformáció jelentősége az államfejlődés szempontjából abban állt, hogy például Angliában, vagy az evangélikus irányzatot követő országokban (Skandináviában), illetve fejedelemségekben az uralkodó immár egyházi vonatkozásban is végső hatalom lett.

A reformáció és a vallási konfliktusok ugyanakkor új kihívások elé állították az uralkodói hatalmat. A 16. század közepétől egy évszázadon át, sőt esetenként azon túl is, a vallás kérdése mind a dinasztikus államok belső, mind külső, azaz egymással vívott konfliktusaiban „domináns, de legalábbis erős elem volt”.¹²⁴ Gerhard szerint „e két aspektust nem lehet egymástól külön kezelni”, mégpedig a felekezetek közt létező szolidaritás miatt: „a vallási uniformizmusra való törekvések” az egyes dinasztikus államokban ugyanis a másik dinasztikus állam beavatkozását hívták életre.¹²⁵ Elég, ha csak arra utalunk, hogy Anglia támogatta Németalföld protestáns északi tartományait a spanyolokkal vívott szabadságharcukban: I. Erzsébet bizonyos években jövedelmeinek harmadát erre fordította. Főként ezért hajózott II. Fülöp Nagy Armadája Anglia ellen 1588-ban – a hivatalos ok, a katolikus Stuart Mária kivégzése (1587) inkább ürügy volt, hiszen a támadást már előtte elhatározták.

A kialakuló felekezeti különbségek (például ír-angol viszonylatban) hozzájárultak a nemzeti identitás megerősítéséhez mind a katolikus, mind a protestáns oldalon¹²⁶ – annak ellenére, hogy erős volt az egyes felekezeteken belüli szolidaritás, valamint annak dacára, hogy természetesen mind a protestantizmus, mind a katolicizmus egyetemességre törekedett. Sőt, az identitás megerősödése az angolok és a kasztíliaiak esetében azzal a meggyőződéssel is együtt járt, hogy „egyedi helyet foglalnak el az isteni gondviselés tervében”.¹²⁷ Az angolok a 16. század második felében ugyanis úgy tekintettek magukra, mint a protestantizmus ügyének letéteményesére, a kasztíliaiak pedig a katolicizmus védelmezőjének szerepében látták magukat.¹²⁸

Természetesen a felekezeti hovatartozáson keresztül a dinaszticizmusnak is megvolt a maga szerepe a nemzeti identitás erősítésében: „a Habsburgok, különösen a spanyol ág” a katolicizmus védelmezőinek tekintették magukat,¹²⁹ amire a spanyol ágat a spanyol uralkodóknak a pápa által adományozott *Katolikus Királyok* (1494) cím mintegy predestinálta. VIII. Henrikől fogva pedig az angol uralkodók viselték a *Hit Védelmezője* címet, melynek az az érdekessége, hogy a titulust hivatalosan csak a Rómával való szakítás után vette fel Henrik (1543-ban parlamenti törvény kapcsolta a címet az angol koronához), noha eredetileg éppen a pápa adta neki jutalmul (1521), mert vitairatot írt Luther Márton ellen a hét szentség védelmében.

A dinasztikus államok vallási konfliktusai az 1560-as évektől néhány évtizedre még a kialakulófélben levő nyugat-európai diplomáciai rendszert is szétzilálták: 1568-ban Anglia megszüntette madridi képviseletét, bár a spanyol követ 1584-ig Londonban maradt.¹³⁰ A 17. század elejétől kezdett aztán a rendszer újra helyreállni.¹³¹ A harmincéves háborúban már az is megmutatkozott, hogy az államérdek győzedelmeskedett a felekezeti szolidaritás és a felekezeti alapon folytatott diplomácia elve felett. A hugenották katonai erejét felszámoló Richelieu bíboros, a „legkeresztényibb király” diplomáciájának irányítója 1635-ben a protestáns hatalmak oldalán lépett be a háborúba, noha a francia király címe éppen az ellenkezőjére „predestinálta” volna Franciaországot.

A felekezeti megosztottság nemcsak a dinasztikus államok közti viszonyra hatott ki, hanem az államon belüli politikai lojalitás ellen is hatott:¹³² „szembeállított egymással uralkodót és alattvalót, valamint az alattvalókat egymással is”.¹³³ A felekezeti lojalitás tehát mind a király, mind az állam iránti lojalitást felülírhatta! A vallási szembenállás anarchikus állapotokat okozott Franciaországban, amit jól mutat a vallásháborúk elhúzódása, valamint III. Henrik francia király meggyilkolása (1589) egy fanatikus szerzetes által. A vallásháborúk okozta anarchia, a zsarnokölés tanának reneszánsza, melynek éppen Franciaország volt az egyik központja a vallásháborúk idején, jellemezte a politikai helyzetet, amelyben Bodin megfogalmazta szuverenitáselméletét. Az uralkodót meg kellett védelmezni a külső és belső támadásoktól: attól az igénytől, hogy a pápa vagy a császár, netán más világi uralkodók, illetve saját alattvalói letehesék őt a trónjáról.¹³⁴ Ugyanakkor a hatékony fellépés érdekében az uralkodót meg kellett szabadítani azon intézményes korlátoktól, amelyekbe otthon beleütközött.¹³⁵ Ezekre a problémákra adott választ az abszolutizmus kora újkori elmélete, melynek fő elemeit a bevezetőben már felvázoltuk. A vallási konfliktusok ugyanakkor arra a felismerésre vezették Bodint, hogy a közjő fogalmába nem tartozik bele valamely felekezet kizárólagos támogatása a király részéről – azaz a politikai közösség szempontjából közömbös az alattvalók felekezeti hovatartozása.

A tengerentúli gyarmatokkal bíró dinasztikus államokban a gyarmati területekkel szemben alkalmazott járulékos elv idővel kihatással volt arra a politikára, amit az adott gyarmattartó kormányzat a dinasztikus állam európai részein folytatott: az egyenlőségen alapuló elv helyett a dominancia elve kezdett felülkerekedni.¹³⁶ Elliott szerint az „imperializmus és a kompozit monarchia általában nem értek meg egymás mellett”.¹³⁷ Az 1620-as évekre már több dinasztikus államban, még a nem gyarmattartó államokban is olyan jelek mutatkoztak, hogy az egyenlőségen alapuló elv kezdett meggyengülni, és a heterogén területek egységesítése lett a kormányzati politika célja.¹³⁸ Ennek az egységesítési politikának a másik, Európán belüli mozgatórugója a dinasztikus államokon belüli vallási konfliktusokban kereshető. Az egységesítési folyamatban tehát központi szerepet kapott a vallási egység megteremtése, amit egy jól

szervezett államban a politikai kohézió eszközeként tekintettek: az uralkodók „minde-
nütt az egység nyelvét beszéltek”.¹³⁹

Az egységesítés irányába hatottak azonban a vallási konfliktusokon túl más kényszerítő körülmények is: a háborúk megnövekedett száma és költségei. Bizonyos tartományokban, országokban, ahol az uralkodót megillette az adókivetés joga, könnyebben ment az adóztatás (mint például a francia tartományok egy részében), így érthető, hogy ezt az elvet azon területekre is ki akarták terjeszteni az uralkodók, ahol a rendekkel kellett az adóról alkudozni. Az abszolutizmus „az adóztatás gyermeke” volt, politikai rendszerként azonban csak az 1660-as évektől keltezhető, amikor több területen háttérbe szorultak, illetve megszűntek a rendi gyűlések.

A vallásháborúként induló harmincéves háború korábban soha nem látott erőfeszítésekre készítette a kormányzatokat az adóztatás és a hadseregállítást terén. Az elhúzódnak háború éppen egy gazdasági depresszióval esett egybe, ami tovább növelte a hatalomkoncentráció iránti igényt.¹⁴⁰ A harmincéves háború által támasztott új kihívás magyarázza, hogy kb. 1620–1660 közt minden fontos dinasztikus államban ún. *főminisztereket* neveztek ki:¹⁴¹ közülük Richelieu és Mazarin a legismertebbek, de ilyen volt Spanyolországban Olivares, vagy Svédországban Oxenstierna. A pozíció aztán több esetben a háború után is megmaradt. Az 1620-as években tehát az „államférfiak egy új generációja került hatalomra a királyi prerogatíváról vallott magasröptű elképzelésekkel, akik elődeikhez képest jóval kevesebb toleranciát tanúsítottak a különbözőség iránt, melyről úgy gondolták, hogy a hatékony kormányzat útjában áll.”¹⁴²

Végül pedig az egységesítés irányába hatott Kasztília és Anglia részéről a kiválasztottság tudata is: mind Kasztília, mind Anglia egy-egy dinasztikus államnak voltak ugyanis az „erős magállamai”, és vallási gyökerekből táplálkozó „agresszív nacionalizmusuk” kihatott a dinasztikus állam többi részére.¹⁴³ Az 1640-es években az Ibériai-félszigeten a magállam Kasztília, a Brit-szigeteken pedig az 1630–1650-es években a magállam Anglia próbálta meg fegyverrel ráerőltetni akarátát a többi királyságra.¹⁴⁴ Fontos különbség volt azonban, hogy az előbbi esetben az egységesítésnek nem volt vallási vonatkozása, lévén az egész félsziget katolikus maradt a reformáció után is, s Kasztília igazgatási szempontból akarta szorosabb ellenőrzés alá vonni a többi területet. A Brit-szigeteken azonban éppen a vallás volt az elsőrendű kérdés. Erre az 1638–1660 közt zajló konfliktusra – mely azzal kezdődött, hogy I. Károly a kálvini reformációt követő Skóciában is be akarta vezetni az anglikán liturgikus és imádságos könyvet (*Prayer Book*) – a „Brit-szigetek vallásháborúja” címke illene legjobban. Mind a főminiszter Olivares, mind I. Károly (illetve Cromwell) kísérlete megbukott azonban.

Nyugat-Európában a 16–17. század dinasztikus és vallási krízisei játszották a fő szerepet abban, hogy a trónöröklés az uralkodóházak magánügyéből a 17–18. században olyan kérdéssé vált, amelynek alaptörvényben történő szabályozása „nemcsak az állam és a dinasztia számára, hanem a külső hatalmak számára is alkotmányjogi kötelezettséget” jelentett.¹⁴⁵ A Hohenzollernek 1692-ben bevezették a primogenitúrát, 1713-ban pedig az általuk uralt területek elidegeníthetlenségét és oszthatatlanságát.¹⁴⁶ Bourbon IV. Henrik csak úgy lehetett Franciaország uralkodója, hogy katolizált („Párizs megér egy misét.”), Angliában a Bill of Rights (1689) a katolikusokat kizárta a trónöröklésből, 1701-ben pedig törvény (*Act of Settlement*) szabályozta a trónöröklést. Dániában és a dán korona részének tekintett Norvégiában az 1665-os alaptörvény szerint az uralkodónak evangélikusnak kellett lennie.

A 18. században már alapelvnek számított a trónörökléssel kapcsolatban, hogy 1) az adott állam közjogának (*ius publicum*) részét képezi, 2) jogi szabályozása fundamentális törvény (*lex fundamentalis*), 3) a szabályozásának a többi állam vonatkozásában, mondhatni, nemzetközi jogi érvénye van.¹⁴⁷ A trónutódlás szabályozásának célja az államon belül az volt, hogy „a magánjog szeszélyeit összebékítse az államrezon tartós elveivel”.¹⁴⁸ Ugyanakkor az uralkodócsaládok egymással való rokonsága miatt kifelé is érvényesíteni kellett a szabályozást. Teljesen világossá teszi ezt az egyes örökösödések más hatalmakkal (dinasztiákkal) történő elismertetése.¹⁴⁹ Mindez viszont azt bizonyítja, hogy a nemzetközi jog alapvetően még mindig a dinasztiaiak közti viszonyokat szabályozta: „az utódlás dinasztikus szabályait” úgy kezelték, „mint nemzetközi közjogot”.¹⁵⁰

A *fundamentális törvény* kifejezés jelentése a jogászok számára a 18. században szűkült le arra, hogy főként a trónöröklés megváltoztathatatlan szabályozását értették alatta. A 17. század elején ez nem így volt: Angliában például a Magna Chartát tartották fundamentális törvénynek, Franciaországban pedig az öröklés szabályozása mellett magában foglalta a koronabirtokok elidegeníthetetlenségét is. Mindez azonban lényegtelen abból a szempontból, hogy a *lex fundamentalis* egy állam belső viszonylatában akkoriban azt jelentette, amit mi manapság *alkotmány(jog)*-nak nevezünk.¹⁵¹

A fiskális-katonai állam és az abszolútizmus (1660–1713)

A főminiszterek gyakorlatának vége jelzésértékűen mutatja, hogy a 17. század közepének krízisein úrrá lettek az egyes kormányzatok. A dinasztikus államok történetében egy új fejezet kezdődött, melyet tendenciájában a rendek visszaszorulása jellemezett. Amint a 17. század közepének válsága elült, a konszolidáció folyamatában megint előtérbe kerültek az 1620-as évek egységesítést célzó elképzelései,¹⁵² s nemcsak Franciaországban, hanem részben a növekvő francia fenyegetés miatt másutt is. Franciaországban XIV. Lajos sikerrel valósította meg a vallási egységet, melyre azóta törekedett, hogy maga vette kezébe az uralkodást (1661), s az intézkedések végét a nantes-i ediktum (1598) visszavonása jelentette 1685-ben. Ugyanakkor növelte a tartományok feletti ellenőrzést, Colbert-nek pedig sikerült Franciaországon belül egy körülbelül „Anglia nagyságú területen” egy belső vámoktól mentes kereskedelmi övezetet létrehozni, bár ez nem járt azonnal a gazdasági aktivitás növekedésével.¹⁵³ Időközben aztán világossá vált a többi állam számára is, hogy a legerősebb hatalom az a Franciaország lett, amely „a nemzeti egység egy viszonylagos fokát” elérve leginkább „kirírt markánsan kompozit jellegű riválisai közül”.¹⁵⁴

Az első uralkodó, aki a francia veszélytől is mozgatva erre reagált, I. Lipót császár volt.¹⁵⁵ Az osztrák Habsburgok korábban általában inkább konszenzusos politikát követtek, már csak azért is, mert területkomplexumuk „közép-európai fekvése miatt majdnem mindig ki volt téve egy külső hatalom fenyegetésének”, amely hatalom könnyen szerezhetett szövetségeket valamelyik lázadó tartományban.¹⁵⁶ Levonva a vesztfáliai béke következményeit, a Habsburgok „energiáikat és figyelmüket immár saját birtokaikra koncentrálták”.¹⁵⁷ Belátták, hogy a jövő a „dunai monarchiáé”.¹⁵⁸ Az örökös tartományokban követett vallási egységesítés és centralizáció politikáját ugyanakkor kiterjesztették, s ez Lipót alatt immár elérte a királyi Magyarországot (1671–1681) – folytatását csak az oszmánok és franciák együttes támadása odázta el egy időre. A török kiűzése után azonban I. Lipót Magyarországot a cseh minta alapján akarta beilleszteni dinasztikus államába.

A 17. század vége felé az is egyértelművé vált, hogy a dinasztikus állam „optimális mérete” nem kedvez a kisállami létnek.¹⁵⁹ Nemcsak Brandenburg–Poroszország uralkodói, hanem más német államok is osztották azt a nézetet, hogy a kis méret egyre nagyobb hátrányt jelent.¹⁶⁰ Európa ugyanis egy olyan államrendszer felé mozgott, amelyben csak a legnagyobb államok maradhattak fenn – a független városállamok kora lejárt, a „fennmaradó egységek pedig viszonylag központosítottak és territoriálisak voltak”.¹⁶¹ Egy „több államból álló rendszer” jött létre, s e rendszer tagjai erejüket tekintve „majdnem egyenlők voltak”, egyre inkább „hasonló érdekekkel bírtak”, valamint egyre „hivatalosabbá vált a racionalitás diplomáciájukban”.¹⁶² Ugyanakkor szorosan össze voltak kapcsolva egymással „egy nyitott kimenetelű” hatalmi harcban,¹⁶³ melynek paramétereit alapvetően alakította át a hadügyi forradalom.

A hadügyi forradalomnak G. Parker három fő fázisát különbözteti meg Nyugat-Európában (1510–1560, 1580–1630, 1690–1715), s számunkra most elsősorban az utolsó szakasz fontos. Érdemes azonban rövid kitekintést tenni egyrészt a korábbi időszakra, másrészt arra a térségre, amelyet R. Frost Északkelet-Európának nevez. Frost szerint Északkelet-Európában a hadügyi forradalom nem úgy játszódott le, mint azon nyugat-európai államok (Franciaország, Anglia) esetében, amelyekre a történetírás általánosan koncentrál.¹⁶⁴ Ami ebben a régióban végbement, azt „egyedi hadügyi forradalmak sorozatának” lehet nevezni, nem pedig azonos ismérvekkel bíró „egyetlen hadügyi forradalomnak”. A hadviselésben lezajlott változások időbeli eltérése, illetve a változások jellege ugyanis „alapvetően függött azoktól a különböző gazdasági, társadalmi, politika struktúráktól”, amelyek az egyes államok sajátjai voltak.¹⁶⁵ Frost, bár hangsúlyozza a változások evolucionista jellegét, fontosnak tartja megjegyezni, hogy az egyes hatalmak esetében más-más időszakban következett be olyan áttörés, amely az új hadügyi rendszer bevezetéséhez vezetett: így Svédországban az 1620-as évek, Brandenburg–Poroszországban az 1650-es évek, míg Dániában az 1660-as évek voltak döntő fontosságúak, Oroszországban pedig az 1700-as évek elejére esett ez a kritikus periódus.¹⁶⁶

Franciaország, Nagy-Britannia esetében a történészek szoros összefüggést mutattak ki a hadügyi forradalom és az államépítés közt. Frost viszont az előbbieken leírtakkal összhangban éppen azt a konklúziót vonja le, hogy nem szabad európai viszonylatban általános érvényűvé tenni azt az államépítési modellt, amely Franciaországot tekinteti etalonnak.¹⁶⁷ További fontos megállapítása a szerzőnek, hogy nem szabad a hadügyi forradalom harcászati, technikai jellegű változásait uniformizált módon kezelni, mint ahogy téves feltételezés az is, hogy az átvételek csakis nyugatról keletre terjedtek.¹⁶⁸ Mindezt jól megvilágítja a szerző a lovasság példáján. Míg a lovasság a 16–17. században valóban háttérbe szorult a nyugat-európai harctereken, ahol a 17. században az ostromok váltak meghatározóvá (különösen Németalföldön), addig Kelet-Európában „központi jelentőségű maradt a hadműveletekben”.¹⁶⁹ Sőt, az 1621 után alkalmazott svéd lovassági taktika is lengyel mintán alapult, mint ahogy a lengyel szablya is hatékonyabb volt azoknál az egyenes kardoknál, amelyek más hadseregekben voltak rendszeresítve.¹⁷⁰ (A lengyel szablyát a 18. század elején átvették a nyugati hadseregek is!)¹⁷¹ „A lovasság fontossága Kelet-Európában annak a ténynek a tükröződése volt, hogy a nyugati katonai módszerek nem mindig voltak megfelelőek a keleti viszonyok közt.”¹⁷² A nyugati hadvezérek és a nyugati hadseregek – mint például Szászország hadserege – a nagy északi háborúban – gyakran szembevetődően sikertelenek voltak keleten.”¹⁷³

Nyugat-Európánál maradván, a hadügyi forradalomnak itt mindössze egyetlen aspektusát emeljük ki, mégpedig a hadseregek létszámának növekedését, Franciaország példáján keresztül. A költségeket természetesen nemcsak a számbeli növekedés, hanem a tűzfegyverek elterjedése is növelte. 1494-ben mintegy 30 ezer emberrel indította meg VIII. Károly itáliai hadjáratát, ami a kor viszonyai közt nagy seregnek számított. 1550-ben körülbelül 50 ezres lehetett a francia haderő, míg 1635-ben már 135 ezres, igaz, ez a harmincéves háborúba való belépés ideje volt. XIV. Lajos idején aztán békeidőben is 100 ezer fő körül mozgott a hadsereg létszáma, a háborúk idején pedig hatalmasra duzzadt: 1688-ban 290 ezer fő, 1703-ban pedig akár 400 ezer fő is lehetett.¹⁷⁴ Ehhez jött még a hajóhad, mely Lajos idején szintén számottevő erővé nőtt ki magát. Az 1690-es években már az összes kiadás körülbelül 75 százalékát költötte hadikiadásokra a Napkirály.¹⁷⁵ Ez az arány hasonló volt a többi államban is.

A hadügyi forradalom 1690–1715 közti időszakának jellemzője Parker szerint az volt, hogy mind a hajóhadak, mind a szárazföldi hadseregek méretében óriási növekedés következett be Nyugat-Európában.¹⁷⁶ A hivatalviselők száma Franciaországban ugyanakkor körülbelül 65 ezer volt ebben az időben (I. Ferenc idején 12 ezer lehetett), bár a hivatalnokréteg felduzzadása döntően még a 17. század első felében következett be (csakúgy, mint Spanyolországban). A 17–18. század fordulóján tehát megnövekedett hadseregek, felduzzadt hivatalnokréteg, fokozott adóztatás (akár kényszerkölcsön formájában is) jellemezték az európai államokat, ami azt is jelentette, hogy az erő monopóliuma immár mindenütt a korona kezébe került! A spanyol örökösödési háború végére, amely mindenütt hatalmas összegeket emésztett fel, megszületett nyugat-európában az ún. *fiskális-katonai állam*.

Az *európai államrendszer* kialakulása (ahol nem volt muszáj háborúzni, elég volt maga a fenyegetettség érzése is), a háborúk drasztikusan megnövekedett költségei a *hadügyi forradalom* következtében, valamint e költségek előteremtésére tett erőfeszítések az egyes államok részéről – ezt a politikai konstellációt kell alapvetően figyelembe venni, ha a fiskális-katonai állam és az abszolutizmus kialakulásának okait keressük.

Az új éra egyik világos jele volt a rendi gyűlések háttérbe szorulása, illetve megszűnése 1660 után. A fiskális-katonai állam kiépülése tehát sok helyütt az abszolutizmus kialakulásával járt együtt, bár a kapcsolat nem volt szükségszerű. Az abszolutizmus „tendencia volt inkább, nem uniformizált fejlemény”.¹⁷⁷ Franciaországban megfigyelhető a tartományi rendi gyűlések visszaszorulása (ami nem azonos azzal, hogy Franciaország abszolutista politikai berendezkedésű állammá vált volna!), Kasztíliaiban pedig a rendi gyűlés kiiktatódása (1664 után), bár igaz, hogy a *Cortes* erre az időre már meglehetősen erőtlen intézmény volt. Főként a német fejedelemségekben, a tágabb térséget tekintve pedig Közép-Európában volt azonban leginkább érzékelhető a rendi gyűlések és más korporatív politikai intézmények jelentőségének hanyatlása. A harmincéves háború pusztítása, érthetően, előtérbe tolt a fejedelmek szerepét. Württemberg például azon kevés kivételek közé tartozott a birodalomban, ahol megmaradt a rendi gyűlés.

Az abszolutizmus „legtisztább terminus *post quemje*”, ahogy Szűcs Jenő Franciaország történetében az utolsó rendi gyűlést (1614/15) aposztrofálta,¹⁷⁸ azonban nem Franciaország történetéhez kapcsolódik. A leghirtelenebb és a politikai berendezkedést mind elvi, mind gyakorlati szinten átalakító váltás ugyanis Dániában következett be, amelynek történetével éppen ezért érdemes részletesebben megismerkednünk.

A svédektől elszenvedett háborús vereség (1657–1660) és az ezzel járó területi veszteségek (1658-ban át kellett engedni Svédországnak a Scone-félsziget déli részét, amely korábban évszázadokig Dániához tartozott, és ahol ebben az időben a 800 ezres Dánia népességének kb. egynegyede élt), valamint a háború anyagi költségei a politikai közvéleményt a királyi hatalom jogainak látványos kiterjesztésére sarkallta. A katonai vereségért ugyanis a király kezét jelentősen megkötő országtanácsot (*Riksråd*) okolták, amely III. Frigyes (1648–1670) 1648-ban kiadott koronázási chartájának értelmében igen széles politikai jogokkal rendelkezett. (Ez az irat inkább választási charta volt, mert Frigyes akkor írta alá, miután királynak kiáltották ki, de még azt megelőzően, hogy megkoronázták volna.)

A háború költségeiről fogalmat alkothatunk, ha tudjuk, hogy 1655-ben a dán hadsereg 20 ezer fős volt, míg 1657-ben, a háború csúcán 40–50 ezer közt mozgott, azaz legalább duplájára nőtt két év alatt, s még 1660-ban is 30 ezer körül volt,¹⁷⁹ ami Dánia(–Norvégia) csekély népessége miatt óriási anyagi terhekkel járt. Az országtanács a dán rendi gyűlés (*Riksdag*) összehívása mellett döntött, amelyen azonban a nemesség adómentességére hivatkozva nem mutatott hajlandóságot arra, hogy kivegye a részét a királyi adósság rendezéséből.¹⁸⁰ A másik két rend, a klérus és a polgárság vezetője (erre az időre a négykamarás rendi gyűlés háromkamarássá vált, 1627 után ugyanis a szabad parasztság képviselői már nem ültek ott a rendi gyűlésben)¹⁸¹ ekkor azzal állt elő, hogy alakítsák át a dán politikai rendszert: „az örökletes monarchiára alapozva, a koronázási charta érvénytelenítése és a nemesi privilégiumok eltörlése révén”.¹⁸² Ezt természetesen mind az országtanács, mind a nemesség ellenezte, de Frigyes nemhivatalosan közölte, hogy így is kész elfogadni a javaslatot, majd „Koppenhágában hadiállapotot rendelt el, előzőleg pedig már megerősítette a katonai ellenőrzést az ország felett”.¹⁸³ A nemesség és a tanács kénytelen volt beleegyezni, hogy a trónt örökletesen jögen Frigyes, valamint utódai birtokolják, és a változások közjogi következményeinek vizsgálatára felállítottak egy bizottságot.¹⁸⁴ Ebben a nemesek számbeli kisebbségben voltak, és a bizottság tevékenysége azzal zárult, hogy „ünnepelesen visszaadták Frigyesnek a koronázási chartáját”.¹⁸⁵ Ezzel érvénytelenné vált a király koronázási esküje, valamint a chartában foglalt ígéretei, s az uralkodó felhatalmazást kapott arra, hogy dolgozzon ki egy tervet a királyi hatalom jogairól és a trónöröklés rendjéről.¹⁸⁶ R. Frost a következőképpen összegzi a változás lényegét: „Tizenkét évvel azután, hogy a királyi hatalom legradikálisabb megnyirbálására került sor a dán történelemben, a király abszolút hatalmat kapott alattvalóitól arra, hogy új alkotmányt vezessen be.”¹⁸⁷ Ez egyúttal annak is ékes bizonyítéka, amit a politikai eszmék és a politikai közhangulat változásáról korábban írtunk.

Három hónappal később, 1661-ben Frigyes kiadta az *abszolút és örökletes kormányzatról* szóló törvénytervezetet, amelyet körbeküldtek az országban, hogy a rendi gyűlés képviselői aláírják – ennek során 183 nemes, 987 egyházi személy és 381 polgár látta el azt kézjegyével.¹⁸⁸ Ennél némely vonatkozásban visszafogottabb volt az 1665-ös ún. *Királyi törvény* (*Kongelov*), amely az ország hivatalos alaptörvénye lett,¹⁸⁹ bár konkrét tartalma az alattvalók előtt ismeretlen maradt egészen 1683-ig, az új dán törvénykönyv kiadásáig. Az alaptörvény örökletessé tette a monarchiát, megtiltotta az ország felosztását és kötelezővé tette az evangélikus egyház fenntartását az országban az augsburgi hitvallásnak megfelelően – egyebekben viszont abszolút hatalommal ruházta fel a királyt, szabad kezét adva az uralkodónak a törvényhozás, az adóztatás, az egyházi és világi tisztségekre való kinevezés stb. tekintetében.¹⁹⁰ A dán országgyű-

lés csak 1848-ban ült össze újra, melynek eredménye az 1849-es polgári alkotmány lett: Dánia alkotmányos monarchiává vált.

Természetesen Dánia esetében sem szabad abba a hibába esni, hogy magának a politikai rendszernek a tényleges működését összekeverjük a politikai struktúrának az írott jogban lefektetett elveivel.¹⁹¹ Ezekből az elvekből ugyanis az következett volna, hogy „az alattvalóknak nem volt jogi lehetőségük” a politikai folyamatok alakulásának befolyásolására.¹⁹² Valójában azonban létezett ilyen csatorna, „ugyanis mindenkinek jogában állt, hogy beadvánnyal éljen a megfelelő államigazgatási hivatalba”, s a kérvényt magának a királynak címezheték – igaz, „olyan dolgokban nem lehetett kérvényt benyújtani, amelyekben már döntés született”.¹⁹³ Továbbá a kérvényt az adott tartományi kormányzónak a kérdésre vonatkozó kísérőlevelével kellett ellátni.¹⁹⁴

Végezetül nem szabad elfeledkezni arról, hogy Dánia maga is „kompozit” monarchia volt, s így a király hatalma nem volt mindenütt ugyanolyan mélységű! A dán(–norvég) király ugyanis Holstein tartomány révén egyben német birodalmi herceg is volt (de a terület feletti hatalomban osztoznia kellett Gottorp hercegével), valamint ura volt Schleswig hercegségének, ami viszont a dán koronán belül különálló részt képezett.¹⁹⁵ Ezekben a területeken a király azonban nem volt abszolút uralkodó: a hercegségek bizonyos részein például szabad paraszti közösségek gyűléseivel kellett egyezkednie az adókról!¹⁹⁶

Az abszolutizmus mint politikai rendszer elsősorban a kis és közepes államokban valósult meg, így számos német fejedelemségben (például Bajorországban, Brandenburg–Poroszországban). A sokáig „mintaállamnak” tekintett Franciaország politikai berendezkedése viszont egyáltalán nem nevezhető abszolutistának. Ha mintaállamot keresünk, akkor az éppen az imént említett Dánia(–Norvégia) volt, és a dán példa is jól mutatja az abszolutizmus kialakulásának fő okát. Nevezetesen, hogy a rendi hatalommegosztástól való elmozdulás okát „nem annyira az egyes államokon belül kell keresni, egymástól elszigetelten szemlélve azokat, hanem magában az államok rendszerében”.¹⁹⁷

A marxizmus „egyensúlyelmélete” az abszolutizmus kialakulásának okát az egyes államokon belül viszonyokból próbálta levezetni. Ez az elmélet, mely az államokat elszigetelten szemléli, a belpolitikát pedig egy osztályharcos ideológia szerint fogja fel, aligha tartható. Eszerint a polgárság még nem volt elég erős a hatalom átvételére, a nemesség pedig már nem rendelkezett elegendő erővel annak megtartására: ebben a helyzetben a király mintegy „Münchausen báróként” kiemelve magát a társadalmi osztályok közül, a nemességre támaszkodva és annak érdekében megszilárdította hatalmát, kiiktatva a képviselői intézményeket. A nemességnek tehát fel kellett adnia korábbi politikai szerepét és hivatalnokká kellett válnia az új államstruktúrában. Az abszolutizmust „feudális képletként” értelmezni teljességgel félrevezető, még akkor is, ha egyúttal elvetjük a marxizmus itt vázolt egyensúlyelméletét.¹⁹⁸ A feudalizmus ugyanis, ahogy azt korábban bizonyítani igyekeztünk, éppen a szuverenitás és az állam fogalmának, illetve az állam realitásának a szöges ellentéte volt, míg az abszolút monarchia története éppen ezekről szól! Az efféle terminusok, mint a „feudális abszolutizmus” következésképp önellentmondásnak tekinthetők.

Az egyensúlyelméletnek egy másik, de a marxista osztályideológiától mentes változatát Norbert Elias ún. „királymechanizmusa” jelenti. Ennek lényege, hogy a társadalmi csoportérdekek felett álló döntőbírónak beállított királyi hatalom a csoportok közt manőverezve, a pártatlanságra – a közjóra – hivatkozva elvonhatott bizonyos hatásköröket, és ezáltal megerősíthette pozícióját.¹⁹⁹ Ez tipikusan igaz a dán abszolu-

tizmus bevezetésére, ami éppen a nemesség érdekei ellenében történt. Ugyanakkor a „királymechanizmus” a gyakorlatban sokszor nem úgy működött, ahogy Elias gondolta, azaz nem „egy személytelen erőként”,²⁰⁰ hanem informális csatornákon keresztül. Az udvarban levő érdekcsoportok közti lavírozás és az egyes klientúraláncolatok közti tudatos manőverezés révén.

Nem állja meg a helyét önmagában az a vélekedés sem, amely az abszolutizmus kialakulását, a marxizmussal ellentétben, nem társadalmi, gazdasági okok következményének tudja be, hanem egyszerűen olyan „tudatos emberi tevékenységnek”, mely az abszolút hatalom elméletének a gyakorlatba történő átültetésére irányult.²⁰¹ A kormányzás akkori természetét nem szabad a mai fogalmaink szerint elképzelnünk: nem létezett ugyanis uralkodói politika abban az értelemben, ahogy ma például kormányprogramról beszélhetünk. Kidolgozott (lehetőleg) koherens intézkedési tervek helyett „gyakorlatias, gyakran *ad hoc* és egymásnak ellentmondó” intézkedésekről kell beszélni, melyek célja a hagyományos társadalmi-politikai rend fenntartása, s esetleg éppen ennek érdekében az „uralkodói hatalom helyreállítása”, megerősítése volt.²⁰² Az elméleti alátámasztás, tehát az uralkodói előjogok hangsúlyozása és az uralkodó aktívabb szerepben való láttatása nyilvánvalóan jól jött az uralkodóknak, de a körülmények kényszerítették ki az elvek gyakorlati alkalmazását.²⁰³ Mindazonáltal nem szabad elhanyagolni az ideológiai szempontokat. Már csak azért sem, mert kimutatták, hogy például éppen Dániában vagy Svédországban az isteni jogalapon nyugvó abszolutizmus eszméje „jól elő volt készítve” a köztudatban, már azelőtt, hogy az abszolút királyi hatalom „politikai realitássá vált volna” – ezek a tanok főleg Oxfordból terjedtek Skandinávia felé.²⁰⁴

Az abszolutizmus gyakorlatának kialakulásáról vallott különböző nézetek közül ki kell emelni P. Wilson munkáját, aki nem tulajdonít prioritást sem a külső (európai államrendszer, hadügyi forradalom), sem a belső (például társadalmi, felekezeti, rendi stb. konfliktusok) nyomásoknak,²⁰⁵ amelyeknek a dinasztikus államok ki voltak téve. Ezek állandó kölcsönhatásaként fogja fel az abszolutizmus kialakulását, mely szerinte egy társadalmi alku folytán jött létre, ahol az alku szót igen széles értelemben használja: ugyanis ez magában foglalja a politika intézményes és nem intézményes csatornáit (például a klientúraláncolatokat), sőt még a lázadásokat is.²⁰⁶ Az abszolutizmus kialakulása és annak foka, vagy éppen hiánya Wilson nézete szerint egy „olyan speciális mátrixszal magyarázható, melyet az emberi interakciók három szintjének” az együtthatása alkot: a legfelső szint a nemzetközi küzdőtér, az európai államrendszer volt, a középső szint az állam, annak speciális intézményeivel és az azokat működtető hivatalnokokkal, a harmadik pedig a helyi és regionális szint, a hatalom „speciális társadalmi és térbeli eloszlása”.²⁰⁷ Mindhárom szint vonatkozásában kulcskérdés volt a „szuverenitás elméleti és gyakorlati kifejlődése”, a középső szinten pedig a hatalom monopóliumának és legitimitációjának megszerzése.²⁰⁸ Dánia, a mintaállam jól bizonyítja Wilson koncepciójának használhatóságát.

A spanyol örökösödési háború fordulópont volt az államfejlődési alternatívák szempontjából is: az osztrák Habsburgok, Spanyolország, valamint a Stuart dinasztikus monarchia egészen más megoldási módokkal jöttek ki a háborúból.²⁰⁹ A Rákóczi-szabadságharc világhossá tette, hogy Magyarországon megmarad a rendi alkotmány, Anglia (Nagy-Britannia) elindult az alkotmányos monarchia irányába, Spanyolország pedig „a leginkább unitarista megoldást produkálta a három közül”.²¹⁰ Ez utóbbiban az Aragónia Korona országainak lázadását leverve, a kormányzat élt a lehetőséggel, hogy megtorlásként megnyirbálja a lázadó területek önállóságát (1707–

1716).²¹¹ Mindazonáltal ez a megoldás sem volt mindenre kiterjedő²¹² – legalábbis, ha például Wales VIII. Henrik által történt beolvasztását vesszük alapul, ahol mind az angol típusú grófsági rendszert, mind az angol polgári és büntetőjogot bevezették. Ezzel szemben a katalánok, akik főszerepet vittek a lázadásban, „megtartották saját polgári jogukat és a büntetőjog legnagyobb részét, továbbá a kasztíliai nyelv kötelezővé tétele is csak a hivatalos aktusok világára, valamint a hivatalos levelezésre korlátozódott”.²¹³

Anglia 1713-ra fiskális-katonai állammá vált. 1689-ben a fizetett hivatalnokok száma még csak négyezer volt (ami már így is nagy emelkedést jelentett a század közepének kb. 1200-as létszámához képest), az 1720-as évek elejére viszont meghaladta a 12 ezer főt.²¹⁴ A hadsereg az 1689-es tízezer főről az 1689–1697 közti háborúban átlagosan 76 ezerre, míg 1702–1713 közt átlagosan 93 ezerre nőtt (egy-egy évben jóval meghaladta a százezret), amihez még hozzá kell számítani a flotta 40 ezres létszámát.²¹⁵

Anglia példája is jól mutatja azonban, hogy a fiskális-katonai állam kiépülése nem mindenütt eredményezett abszolutizmust.²¹⁶ Ez ugyanis nagyban függött a dinasztikus állam jellegétől, attól a mátrixtól, amelyre Wilson utalt. Az angol jogelv, mely szerint „a király a parlamentben” képezi a legfőbb hatalmat, persze, mélyen beleivódott az angol politikai nemzetbe. Az angol parlament azonban mégsem ennek a jogi irányelvnek és nem is a Bill of Rights-nak köszönheti különleges szerepét – más szavakkal, nem a Jogok Törvénye tette Angliát alkotmányos monarchiává a 18. században.²¹⁷ Coward úgy fogalmaz, hogy „az 1689–1714 közti alapvető alkotmányos változások” nem a törvényhozásból, hanem abból eredtek, hogy „Anglia belebonyolódott abba a nagy európai háborúba, amely elkerülhetetlenül követte Vilmos invázióját.”²¹⁸ A Jogok Törvénye ugyanis a királytól származó egyoldalú deklaráció volt, és egy-két ponttól eltekintve (ezek közül a legfontosabb az, hogy az uralkodó nem függeszthetett fel törvényt a parlament jóváhagyása nélkül), mindössze a parlament addig „létező jogainak” összefoglalását adta.²¹⁹ Azaz nem szabad úgy tekinteni e dokumentumra, hogy a korábbiakhoz képest lényegileg más szerepbe helyezte a parlamentet: a cél a politika alakítói részéről ugyanis az interregnum gyors megszüntetése volt, nem pedig az, hogy alkotmányos újításokba bocsátkozzanak.²²⁰ A Bill of Rights tehát egy „konzervatív dokumentum”, amely „nem hozott alapvető változást az alkotmányban”.²²¹ Ezért a legcélszerűbb *ad hoc* jellegű szabályozásnak tekinteni, és mint ilyen nélkülözött mindenféle elvi vagy filozófiai megállapítást a kormányzatról.²²² A parlament összehívásáról csak annyit mondott, hogy „gyakorik legyenek”, s maga az összehívás és feloszlás joga is kizárólagosan az uralkodó kezében maradt. Sőt, nem volt benne semmiféle olyan kitétel, mi történjék, ha az uralkodó nem tartja meg a benne foglaltakat. A legérdekesebb pedig az, hogy nem számított a királyság alaptörvényének: „nem volt és nincs ugyanis olyan jogi garancia, amely meggátolná kiegészítését vagy hatálytalantítását” a parlament által.²²³

A parlament közjogi szerepét az Anglia által vívott háborúk drasztikusan megnövekedett költségei változtatták meg – az uralkodók ennek következtében állandó jelleggel a parlamentre lettek utalva. Résztint a pénz megszavazása, résztint a királyi adósságállományra vállalt parlamenti garancia miatt, mivel a háborúhoz szükséges összeget nem lehetett pusztán közvetlen adókból előteremteni, ezért kölcsönhöz kellett folyamodni. Így vált a királyi adósság államadóssággá. Az 1694-es év ebben, következőképp az alkotmányos berendezkedés felé való elmozdulás tekintetében is fordulópont volt: „annak az elvnek a bevezetése, hogy a jövőben a parlamentnek kell garanci-

át vállalnia a kormányzati adósságra”, ahhoz vezetett, hogy évente össze kellett hívni a parlamentet,²²⁴ amely aztán hamarosan a külpolitikába is beleszólást akart magának. A gyakori összehívás és az államadósság szavatolása új szerepbe helyezte a spanyol örökösödési háború végére az immár brit parlamentet, és nem lehetett visszatérni a háború előtti időszakhoz (1707-ben az edinburgh-i skót parlamentet megszüntették, és Skócia a Nagy-Britanniát képviselő westminsteri parlamentbe küldhette képviselőit). Alapvetően hozzájárult a parlament szerepének növekedéséhez továbbá az is, hogy éppen ebben a helyzetben, 1714-ben dinasztia váltásra került sor, melynek folytán a Hannoveri-ház kezdett uralkodni Nagy-Britanniában. Az új dinasztia első tagja, I. György király (1714–1727) azonban egy kukkot sem tudott angolul, amikor trónra lépett. György tehát készséggel átengedte az államügyeket Walpole-nak, aki 1721–1742 közt élvezte az ő és fia, II. György király (1727–1760) bizalmát. Walpole-t szokás az első „miniszterelnöknek” tekinteni.

Jegyzetek

E tanulmány a T 043432 számú, Kelet-Európa és a Balkán 1000–1800 közt. Intellektuális történeti konstrukciók, vagy valós történeti régiók? című OTKA-pályázat keretében készült.

¹ *Mann M.*: The Sources of Political Power. I. History of Power from the Beginning to A. D. 1760. Cambridge, 1986. vol. I. 450.

² *Finer, S. E.*: The History of Government from Earlier Times. Empires, Monarchies and the Modern State. vol. III. „The Modern State.” Oxford, 1997. 1261–1473.

³ Uo. 1266.

⁴ Uo. 1266.

⁵ Uo. 1298.

⁶ Uo. 1298–1306.

⁷ *Strayer, R. W.*: On the Medieval Origins of the Modern State. Princeton, 1970. 24.

⁸ Uo. 23.

⁹ Uo. 26.

¹⁰ *Crummey, R.*: Seventeenth-Century Russia: Theories and Models. In: *Freeze, G. L.–Meyer, K.–Scherrer, J.* (eds): Von Moskau nach St. Petersburg. Wiesbaden, 2000. 118.

¹¹ *Finer*: i. m. 1298–1299.

¹² Uo. 1300.

¹³ *Thompson, J. A. A.*: Castile. In: *Miller, J.* (ed.): Absolutism in Seventeenth-Century Europe. London, 1990. 71–72. (A továbbiakban Absolutism.)

¹⁴ *Sashalmi E.*: „A cár akarata törvény”. Az abszolutizmus és az uralkodói akarat a péteri ideológiában. In: *Századok*, 2001/6. 1413–1416.

¹⁵ *Poggi, G.*: The State. Its Power, Nature and Development. New York, 1990. 45.

¹⁶ *Bonney, R.*: Absolutism: What is in a Name? In: *French History*, 1987. 94.

¹⁷ Ezt részletesen lásd a későbbiekben.

¹⁸ *Wilson, P.*: Absolutism in Central Europe. London, 2000. 122.

¹⁹ Uo. 39.

²⁰ *Hunton Ph.*: A Treatise of Monarchie. London, 1643. 6–12.

²¹ Uo. 11.

²² *Wilson*: i. m. 38.

²³ *Bonney*: i. m. 95.

²⁴ Lásd a későbbiekben a dán abszolutizmus kialakulásának példáját. Nyilván hivatkozhatunk I. Károly angol király kivégzésére (1649) is: Károly és a rojalizmus sohasem volt olyan népszerű, mint kivégzése napján, illetve azután.

²⁵ *Bonney, R.*: The European Dynastic States 1494–1660. Oxford, 1992. 306.

²⁶ *J. Collins* előadása. Pécs, PAB, 2002. április.

²⁷ *Guenée, B.*: States and Rulers in Later Medieval Europe. Oxford, 1985. 49–50.

²⁸ Uo. 51.

²⁹ *Mann*: i. m. 438–439.

³⁰ Uo. 439.

³¹ Uo. 438.

- ³² Uo. 438.
- ³³ *Kiernan, V. G.*: State and Nation in Western Europe. In: Past and Present, 1965. (31) 32.
- ³⁴ Uo. 32.
- ³⁵ *Bartlett, R.*: The Making of Europe. Conquest, Colonization and Cultural Change 950–1350. London, 1994. 198.
- ³⁶ Uo. 201–202.
- ³⁷ *Gerhard, D.*: Old Europe. A Study of Continuity 1000–1800. New York, 1981. 89.
- ³⁸ *Bonney*: i. m. (1992) 524.
- ³⁹ *Gerhard*: i. m. 88–89., *Bonney*: i. m. (1992) ix, 524–531.
- ⁴⁰ *Bonney*: i. m. (1992) 524.
- ⁴¹ Uo. 525.
- ⁴² Uo. ix.
- ⁴³ *Rowen, H. H.*: The King's State. Proprietary Dynasticism in Early Modern France. New Brunswick, 1980. 169.
- ⁴⁴ Uo. 76.
- ⁴⁵ Erre lásd *Hahner P.*: Az állam én vagyok! In: Rubicon 1996/4–5. 28.
- ⁴⁶ *Rowen*: i. m. 78.
- ⁴⁷ Uo. 78.
- ⁴⁸ Uo. 78.
- ⁴⁹ Idézet uo. 78–79.
- ⁵⁰ Uo. 169.
- ⁵¹ Uo. 169–170.
- ⁵² Uo. 169. Részletesebben lásd: *Sashalmi E.*: Tulajdonosi dinaszticizmus és államfogalom a 17. századi Oroszországban. In: Századok 2004/4. 893–896.
- ⁵³ *Elliott, J. H.*: Imperial Spain 1469–1716. London, 1963. 78.
- ⁵⁴ Uo. 85.
- ⁵⁵ Uo. 78.
- ⁵⁶ Uo. 84.
- ⁵⁷ *Rowen*: i. m. 11.
- ⁵⁸ *Sashalmi*: i. m. (2004) 898–899.
- ⁵⁹ *Rowen*: i. m. 76.
- ⁶⁰ *Elliott, J. H.*: A Europe of Composite Monarchies. In: Past and Present 1992. 51.
- ⁶¹ *Bonney*: i. m. (1992) 525.
- ⁶² *Elliott*: i. m. (1963) 78.
- ⁶³ Uo. 78.
- ⁶⁴ Uo. 82.
- ⁶⁵ *Nicholas, D.*: The Transformation of Europe 1300–1600. London, 1999. 67.
- ⁶⁶ Uo. 66.
- ⁶⁷ *Elliott*: i. m. (1963) 84.
- ⁶⁸ *Elliott*: i. m. (1992) 58.
- ⁶⁹ Uo. 58.
- ⁷⁰ Uo. 51.
- ⁷¹ *Greengrass, M.*: Introduction: Conquest and Coalescence. In: *Greengrass, M.* (ed.): Conquest and Coalescence. The Shaping of the State in Early Modern Europe. London–New York, 1991. 6.
- ⁷² *Kiernan*: i. m. 35.
- ⁷³ *Bonney*: i. m. (1992) ix.
- ⁷⁴ *Rowen*: i. m. 79.
- ⁷⁵ *Greengrass*: i. m. 3–4.
- ⁷⁶ Uo. 3.
- ⁷⁷ *Gerhard*: i. m. 125.
- ⁷⁸ *Bonney*: i. m. (1992) 529.
- ⁷⁹ *Greengrass*: i. m. 10.
- ⁸⁰ Uo. 10.
- ⁸¹ *Braddick, M. J.*: State Formation in Early Modern England c. 1550–1700. Cambridge, 2000. 337. (1. lj.)
- ⁸² Uo. 337. (1. lj.)
- ⁸³ *Königsberger, H. G.*: Dominium Regale or Dominium Politicum et Regale: Monarchies and Parliaments in Early Modern Europe. In: *Königsberger, H. G.*: Politicans and Virtuosi: Essays in Early Modern History. London, 1986. 12.
- ⁸⁴ *Elliott*: i. m. (1992) 53.

- ⁸⁵ *Königsberger*: i. m. 12.
- ⁸⁶ *Elliott*: i. m. (1992) 51.
- ⁸⁷ *Königsberger*: i. m. 12. Amikor a tenger elválasztó szerepéről beszélünk, akkor ne a gyarmatokra gondoljunk, hanem az európai beltengerekre!
- ⁸⁸ Uo. 12.
- ⁸⁹ Uo. 12.
- ⁹⁰ *Elliott*: i. m. (1992) 51.
- ⁹¹ Uo. 52–53.
- ⁹² *Bonney*: i. m. (1987) 94.
- ⁹³ *Gustafsson, H.*: Political Interaction in the Old Regime. Central Power and Local Society in the Eighteenth-Century Nordic States. Lund, 1994. 24.
- ⁹⁴ *Gerhard*: i. m. 130–134.
- ⁹⁵ *Miller, J.*: Introduction. In: Absolutism. 4.
- ⁹⁶ *Bibó I.*: Az európai társadalomfejlődés értelme. In: Válogatott tanulmányok. III. Bp. 1986. 97.
- ⁹⁷ Uo. 98–99.
- ⁹⁸ Uo. 99.
- ⁹⁹ Uo. 98–99.
- ¹⁰⁰ *Miller*: i. m. 4.
- ¹⁰¹ *Gustafsson*: i. m. 24.
- ¹⁰² *Elliott*: i. m. (1992) 52.
- ¹⁰³ Uo. 52.
- ¹⁰⁴ Uo. 52.
- ¹⁰⁵ Uo. 52.
- ¹⁰⁶ Uo. 52.
- ¹⁰⁷ *Gustafsson*: i. m. 31.
- ¹⁰⁸ Uo. 31.
- ¹⁰⁹ *Elliott*: i. m. (1992) 52.
- ¹¹⁰ *Elliott*: i. m. (1963) 79.
- ¹¹¹ *Elliott*: i. m. (1992) 68.
- ¹¹² *Strayer*: i. m. 110.
- ¹¹³ *Elliott*: i. m. (1992) 57.
- ¹¹⁴ Uo. 68–69.
- ¹¹⁵ *Campbell, P. R.*: Louis XIV. London–New York, 1993. 9.
- ¹¹⁶ *Elliott*: i. m. (1992) 53–54.
- ¹¹⁷ Uo. 53–54.
- ¹¹⁸ Uo. 53, 57.
- ¹¹⁹ Uo. 52, 56, 57.
- ¹²⁰ Uo. 57.
- ¹²¹ *Königsberger*: i. m. 12.
- ¹²² *Elliott*: i. m. (1992) 53.
- ¹²³ *Graves, M. A. R.*: The Parliaments of Early Modern Europe. London, 2001. 35.
- ¹²⁴ *Gerhard*: i. m. 104.
- ¹²⁵ Uo. 104.
- ¹²⁶ *Elliott*: i. m. (1992) 58.
- ¹²⁷ Uo. 59.
- ¹²⁸ Uo. 58–59.
- ¹²⁹ *Gerhard*: i. m. 107.
- ¹³⁰ *Anderson, M. S.*: The Rise of Modern Diplomacy 1450–1919. London, 1993. 10–11.
- ¹³¹ Uo. 41–42.
- ¹³² *Watson, A.*: The Evolution of International Society. London, 1992. 169.
- ¹³³ *Elliott*: i. m. (1992) 58.
- ¹³⁴ *Sommerville, J. P.*: Absolutism and Royalism. In: *Burns, J. H.–Goldie, M.* (eds): The Cambridge History of Political Thought 1450–1750. Cambridge, 1990. 350.
- ¹³⁵ Uo. 350.
- ¹³⁶ *Elliott*: i. m. (1992) 60.
- ¹³⁷ Uo. 60.
- ¹³⁸ Uo. 62.
- ¹³⁹ Uo. 62.
- ¹⁴⁰ Uo. 63.

- ¹⁴¹ *Bonney*: i. m. (1992) 358.
- ¹⁴² *Elliott*: i. m. (1992) 62–63.
- ¹⁴³ Uo. 59.
- ¹⁴⁴ Uo. 64–65.
- ¹⁴⁵ *Kunisch, J.*: Einleitung. In: *Kunisch, J–Neumaus, H.*: Der Dynastische Fürstenstaat. Zur Bedeutung von Sukzessionsordnungen für die Entstehung des frühmodernen Staates. Berlin, 1982. ix.
- ¹⁴⁶ *Greengrass*: i. m. 18.
- ¹⁴⁷ *Monhaupt, H.*: Die Lehre von der „Lex Fundamentalis“ und die Hausgesetzgebung europäischen Dynastien. In: Der Dynastische Fürstenstaat. 4–5.
- ¹⁴⁸ *Teschke, B.*: Theorizing the Westphalian System of States: International Relations from Absolutism to Capitalism. In: *European Journal of International Relations*, 1998. 19.
- ¹⁴⁹ Uo. 20.
- ¹⁵⁰ Uo. 19.
- ¹⁵¹ *Monhaupt*: i. m. 4.
- ¹⁵² *Elliott*: i. m. (1992) 66.
- ¹⁵³ *Braudel, F.*: Civilization and Capitalism 15th–18th. The Perspective of the World. vol. III. New York, 1984. 290.
- ¹⁵⁴ *Elliott*: i. m. (1992) 66.
- ¹⁵⁵ Uo. 66.
- ¹⁵⁶ *Ingrao, C. W.*: The Habsburg Monarchy 1618–1815. Cambridge, 2000. 19.
- ¹⁵⁷ Uo. 49.
- ¹⁵⁸ *Gonda I.–Niederhauser E.*: A Habsburgok. Bp. 1998. 6. kiadás, 86–87., *Ingrao*: i. m. 49.
- ¹⁵⁹ *Greengrass*: i. m. 4.
- ¹⁶⁰ Uo. 4.
- ¹⁶¹ *Mann*: i. m. 455.
- ¹⁶² Uo. 455.
- ¹⁶³ *Poggi, G.*: The Development of the Modern State. Stanford, 1978. 60.
- ¹⁶⁴ *Frost, R.*: The Northern Wars 1558–1721. London, 2000. 311.
- ¹⁶⁵ Uo. 311.
- ¹⁶⁶ Uo. 311.
- ¹⁶⁷ Uo. 311.
- ¹⁶⁸ Uo. 311.
- ¹⁶⁹ Uo. 311.
- ¹⁷⁰ Uo. 311.
- ¹⁷¹ Uo. 311.
- ¹⁷² Uo. 312.
- ¹⁷³ Uo. 312.
- ¹⁷⁴ *Campbell*: i. m. 57.
- ¹⁷⁵ *Munck, Th.*: Seventeenth-Century Europe. London, 1990. 399.
- ¹⁷⁶ *Parker, G.*: The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800. Cambridge, 1996. 2. kiadás 158–159.
- ¹⁷⁷ *Bonney*: i. m. (1992) 358.
- ¹⁷⁸ *Szűcs J.*: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Bp. 1983. 81.
- ¹⁷⁹ *Frost*: i. m. 193.
- ¹⁸⁰ Uo. 194.
- ¹⁸¹ *Graves*: i. m. 169.
- ¹⁸² *Frost*: i. m. 194.
- ¹⁸³ Uo. 194.
- ¹⁸⁴ Uo. 194.
- ¹⁸⁵ Uo. 194.
- ¹⁸⁶ *Bonney*: i. m. (1992) 358–359.
- ¹⁸⁷ *Frost*: i. m. 194.
- ¹⁸⁸ *Bonney*: i. m. (1992) 359., *Frost*: i. m. 194.
- ¹⁸⁹ *Frost*: i. m. 194.
- ¹⁹⁰ *Bonney*: i. m. (1992) 359., *Frost*: i. m. 194.
- ¹⁹¹ *Gustafsson*: i. m. 45.
- ¹⁹² Uo. 47.
- ¹⁹³ Uo. 47.
- ¹⁹⁴ Uo. 113.

- ¹⁹⁵ Uo. 31.
¹⁹⁶ Uo. 46. 15. lj.
¹⁹⁷ *Poggi*: i. m. (1978) 60.
¹⁹⁸ *Szűcs*: i. m. 80.
¹⁹⁹ *Königsberger*: i. m. 8.
²⁰⁰ Uo. 14.
²⁰¹ *Miller*: i. m. 7.
²⁰² *Parker, D.*: *The Making of French Absolutism*. London, 1983. 90.
²⁰³ *Miller*: i. m. 7.
²⁰⁴ *Roberts, M.*: Charles XI. In: *History*, 1965. 172–173.
²⁰⁵ *Wilson*: i. m. 35.
²⁰⁶ Uo. 36–37.
²⁰⁷ Uo. 35–36.
²⁰⁸ Uo. 35.
²⁰⁹ *Elliot*: i. m. (1992) 67.
²¹⁰ Uo. 67.
²¹¹ Uo. 67.
²¹² Uo. 67.
²¹³ Uo. 67–68.
²¹⁴ *Coward, B.*: *The Stuart Age. England 1603–1714*. London, 1994. 452.
²¹⁵ Uo. 452.
²¹⁶ *Miller*: i. m. 14.
²¹⁷ *Coward*: i. m. 355.
²¹⁸ Uo. 355.
²¹⁹ Uo. 360.
²²⁰ Uo. 361.
²²¹ Uo. 361.
²²² *Prest, W.*: *Albion Ascendant. English History 1660–1815*. Oxford, 1998. 63.
²²³ Uo. 63.
²²⁴ *Coward*: i. m. 379.